

РЕЧНИК
НА
БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК

1

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

ТОМ I
А — Б

ВТОРО ДОПЪЛНЕНО И ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ

СОФИЯ • 2001
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „ПРОФ. МАРИН ДРИНОВ“
ЕТ „ЕМАС“

ПЪРВО ИЗДАНИЕ

(1977)

Главен редактор
КРИСТАЛИНА ЧОЛАКОВА

Редакционна колегия
КЕТИ НИЧЕВА, СИЙКА СПАСОВА-МИХАЙЛОВА,
КРИСТАЛИНА ЧОЛАКОВА

Съставители
СИМЕОН БОЯДЖИЕВ, МИЛКА ДИМИТРОВА, АНА ИВАНОВА,
МАРИЯ КОСПАРТОВА, ВЕСА КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА,
ЦВЕТАНА МАКЕДОНСКА, ЕКАТЕРИНА МИХАЙЛОВА,
РАДОСЛАВ МУТАФЧИЕВ, ЕМИЛИЯ ПЕРНИШКА, ДИМИТЪР
ПОПОВ, АНА СПАСОВА, ЛИЛИЯ СТОИЧКОВА

ВТОРО ДОПЪЛНЕНО И ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ

(2001)

Редактор
ЕМИЛИЯ ПЕРНИШКА

Авторски колектив
ДИАНА БЛАГОЕВА, ВАЛЕНТИН ЗАНЕВ, ИВАН КАСАБОВ,
ЛИЛИЯ КРУМОВА-ЦВЕТКОВА, ВЕСА КЮВЛИЕВА-
МИШАЙКОВА, ЕМИЛИЯ ПЕРНИШКА, МАРИЯ ЧОРОЛЕЕВА

Справки, мнения и препоръки на адрес:
Институт за български език,
Секция за лексиколгия и лексикография
София, 1113, ул. Шипченски проход, 52, бл. 17
e-mail: sabina@ibl.bas.bg
fax: (+359 2) 722-302

© БАН, Институт за български език
2001

ISBN 954-90344-3-7 (т.1) (ИБЕ)
ISBN 954-430-593-9 (т.1) (АИ „Проф. Марин Дринов“)
ISBN 954-8793-34-2 (т.1) (ЕТ „ЕМАС“)

ПРЕДГОВОР КЪМ ДОПЪЛНЕНОТО И ПРЕРАБОТЕНО ИЗДАНИЕ НА РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК (т. I-VIII)

Многотомният тълковен "Речник на българския език" е лексикографски труд от академичен тип, който обхваща в най-голяма пълнота словното богатство на българския език в неговите разновидности — книжовен език, разговорна реч, просторечие, диалекти и отчасти жаргон. Уникални за нашето речниково дело са и хронологическите граници на лексиката, включена в Речника — от 20-те години на 19 в. (по-точно от 1824 г., когато се отпечатва написания на живия народен език "Рибен буквар" от д-р Петър Берон) до наши дни.

Към това първо по рода си у нас мащабно, многоаспектно и детайлно описание на лексиката на българския език, съобразено с постиженията на съвременната лексикология и лексикографска теория и практика, се пристъпи през 60-те години на 20 век в Института за български език при Българската академия на науките и по-точно — в специализираното научно звено Секция за българска лексикология и лексикография. След изработването на концепцията на речника и широкото ѝ обсъждане в научните езиковедски среди у нас, след изработването на пробни речникови статии за думи от различни части на речта и установяването на моделите на дефинициите за определени класове думи, започва съставянето на том първи от Речника на българския език, публикуван през 1977 г.

От тогава до днес малобройният за мащабите на Речника авторски колектив, преодолявайки редица затруднения предимно от финансов характер, изработи и предостави на културната ни общественост десет тома от него (до буква Н включително), които съдържат 77 951 думи. В процес на окончателна подготовка за отпечатване са следващите два тома — 11 (буква О), и 12 (част от буква П) от предвидените общо около 20 тома.

От публикуваните досега десет тома от Речника на книжния пазар днес могат да се намерят само том 9 и том 10. Началните томовете отдавна вече са изчерпани. Това означава, че читателите, които биха искали да си набавят всички, отпечатани до днес томовете на Речник на българския език, не могат да го сторят. Затруднен е пътят на един уникален филологически труд до читателската публика, за която е предназначен.

Това е основната причина, която мотивира решението на редакционната колегия да пристъпи към ново издание на първите осем тома от Речника, за да отговори на потребителските нужди на книжния пазар. Допуснатата досега издателска недалновидност да се мисли само от том за том, а не в перспектива за поредицата от томовете като цяло, която читателят би могъл да закупува в продължение на десетилетия, а защо не и на столетие, сега трябва да бъде преодоляна, макар и с цената на извънредни усилия.

Задачата би била облекчена, ако би се пристъпило към преиздаване на публикуваните томовете, съставени до началото на 90-те години на изминалия век. Тогава обаче езиковата картина на света, която отразява Речни-

кът, би била в известна степен несъответстваща на действителността у нас след 1989 г., когато настъпиха дълбоки промени в общественно-политическия и икономическия живот в страната ни, намерили отражение в лексиката и стилистиката на българския език. Казано с други думи, едно преиздаване на речник, работен преди 30 години би било вече непълно, а и неизбежно остаряло за съвременния и бъдещия читател, като се имат предвид динамичните развойни процеси в лексиката, особено през последното десетилетие на 20 век, и непрекъснатото ѝ обновяване до наши дни. Ето защо редакционната колегия на Речника прие по-трудното, по-целесъобразно и в интерес на читателите решение — да обогати и осъвремени преиздаваните томовете с нови думи и значения, термини и устойчиви съчетания, характерни особено за общуването в общественно-политическата сфера на съвременния живот, за езика на науката, медиите и за битовата реч. По-голямата част от тях са чужди думи, предимно от английски език, непознати в нашия език преди 10, 20 или 30 години, но сега утвърдени в обществената комуникация. Такива са напр. думите *аудиовизуален, анонс, анонсирам, атлантизъм, бодигард, брокер, видео, визия, евроатлантически, екипн, джипи* ('семеен лекар'), *клонирам, клонинг*, термини като *геном, логистика, логистичен, плейър, мишка* (на компютър), *дистанционно управление* и мн. др.

По-ограничен е броят на новите думи и съчетания, създадени на домашна почва със словообразователните средства на българския език, или на нови значения на съществуващи в езика ни думи като напр. *безхаберие, борец, борчѐ* ('мафият'), *вйсаджия, вкуснотия, гадняр, гаднярски, депесарски, бесепар, бесепарски, евролевица, изцепка* и др.

Освен обогатяване на словника с нови думи, значения и съчетания, преиздадените томове са преработени и усъвършенствани по отношение на дефинициите на отделни думи, особено на термини, чието тълкуване е било повлияно от по-стари научни теории. Дефинирането на думи от общественно-политическата лексика се деидеологизира, осъвременяват се стилистични характеристики на лексикални единици, там където е настъпила промяна в сферата им на употреба или в емоционално-оценъчната им стойност.

Положени са и усилия да се осъвременят в известна степен и примерите, с които се илюстрира употребата на думите в речта предимно с текстове от творби на съвременни автори и от съвременната публицистика.

Надяваме се, че допълненото и преработено издание на томове от Речник на българския език ще намери добър прием сред ценителите и изследователите на българското слово. Защото той е не само универсален езиков справочник, а и книга за езиковата памет на народа ни, за народно-ностно самопознание.

* * *

Преработката и допълването на Речника на българския език е извършена от настоящия състав на Секцията за българска лексикология и лексикография, който е значително променен в сравнение с колектива, изработил първото издание на първите томовете.

С оглед на усъвършенстването на лексикографската теория и практика, в течение на времето и в работата по следващите томове в новото издание са внесени промени в речниковата обработка на някои типове думи и техни характеристики. Тези промени са представени в актуализирания Увод към том първи на новото преработено издание.

Настоящото издание се подготвя на електронен носител. В него са използвани новите текстови материали, събрани в лексикалните картотеки на Института за български език през последните десетилетия, които обхващат общо над 6 млн фиша с контекст за думите в българския език.

В преработката и обновяването на Речника са използвани и редица лексикографски трудове, излезли след публикуване на всеки от първите томове, като напр. IV издание на Български тълковен речник (от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров), допълнено и преработено от Д. Попов, 1994; т. II-V на Български етимологичен речник, 1979-1996; К. Ничева, Нов фразеологичен речник на българския език, 1993; Речник на чуждите думи в българския език (М. Филипова-Байрова, С. Бояджиев, Ел. Машалова, К. Костов), 1982; Речник на чуждите думи (Г. Армянов, Б. Георгиев, Ив. Касабов, Л. Крумова, С. Павлова, М. Чоролеева), 1996; Речник на чуждите думи в българския език (Ал. Милев, Б. Николов, Й. Братков), преработен и допълнен от Ем. Пернишка, 2000; Ив. Касабов, Универсален енциклопедичен речник, т. I, 1999; С. Влахов, Енциклопедичен речник от Авгий до Яфет, 1996; Д. Попов, Речник за правопис, правоговор и пунктуация, 1998 и редица други нови речници и енциклопедии.

Първият том на Речника на българския език съдържа 10598 речникови статии за думите от букви А и Б. Езиковото богатство в тях е много по-голямо, тъй като голяма част от статиите съдържат и фразеологични или други устойчиви езикови единици с обяснения на значението и употребата им.

Преработката и допълването на т. I. е направена от сътрудниците в Секцията, както следва: ст. н. с. д-р Ив. Касабов (а¹ – амигдалов; антарктичен – астатично); ст. н. с. д-р Л. Крумова-Цветкова (амид – антагонистически; богалин-боище); ст. н. с. д-р М. Чоролеева (б – басвам), ст. н. с. I ст. д. ф. н. В. Кювлиева-Мишайкова (астеник – аянство, бой – бораксов, босил – брадварство); ст. н. с. I ст. д. ф. н. Ем. Пернишка (безценен – бiliarдов, борапарат – босеничък, бъда); н. с. В. Занев (басейн – батометър, батърдисвам – безцен, бiliarин – бог, брадве – бях).

Автор на речниковите статии на новите думи и значения е н. с. д-р Д. Благоева. Автор на статиите само за думите *баркод*, *банкнотоброяч*, *банкнотоброячен*, *бартер*, *бартерен*, *бартеризиране*, *брокер*, *брокерски*, *банкомат*, *брейди*, *балутен борд* е н. с. д-р С. Колъковска. Благоева е автор и на статии за невключени думи от буква "а" и "б", употребени в дефиниции или в примери към статиите в излезлите досега томове на речника.

Редактор на преработката и допълненията в т. I, както и на Увода към него е ст. н. с. I ст. д. ф. н. Ем. Пернишка.

Речникът е обработен на компютър от специалистите-филолози в Секцията Св. Видинска, Е. Георгиева, Ел. Кацкова-Михова, М. Паунова, А. Пашова и В. Стойкова.

Библиографията на литературата — извор за илюстративния материал — е обогатена и обработена от Ел. Кацкова-Михова и С. Павлова.

Организационната работа около придвижването и комплектуването на материалите е извършена от секретаря на Речника н. с. Сабина Павлова.

Предпечатната подготовка е изпълнена от Ивайло Начевски.

При преработката на тома в помощ на авторите и редактора с компетентни консултации по различни езикови въпроси са били сътрудници от други секции на Института за български език, като Секцията за съвременен български език, Секцията за българска диалектология, Секцията за етимология и ономастика, Секцията за история на българския език. Авторско-редакторският колектив на Речника изказва своята благодарност на всички тях и особено на колегите чл.-кор. В. Станков, ст. н. с. I ст. д. ф. н. Й. Пенчев, ст. н. с. д. ф. н. М. Лакова, н. с. д-р М. Димитрова, ст. н. с. д-р М. Троева.

От редакционната колегия

ПРЕДГОВОР

(Към първото издание на Речник на българския език, том първи)

Наченките на българската лексикография се откриват далеч в епохата на Възраждането ни в първите опити на нашите книжовни дейци К. Фотинов, Н. Рилски, П. Р. Славейков, Ив. Богоров и др., докато се стигне до издаването на *Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати* (1885-1889) от А. Дювернуа, *Речник на българският език с тълкувание на речите на български и руски* (т. I-V, 1895-1904 г.) от Н. Геров и *Допълнение* (1908 г.) от Т. Панчев, *Български тълковен речник с оглед към народните говори*, започнат от Ст. Аргиров, А. Т. Балан, Ст. Младенов и Б. Цонев (1926 г.), впоследствие работен и завършен само от Ст. Младенов, чийто т. I (А-К) бе отпечатан през 1951 г. Зародила се през XIX в., българската лексикография пое своя път на възход през 50-те г. на XX в. със създаването на Службата за български речник (1942 г.), преименувана през 1947 г. в Институт за български речник, който на свой ред през 1949 г. получава днешното име — Институт за български език., с едно от основните си звена — Секция за българска лексикология и лексикография. Поставена на нови научни основи, в следващите пет десетилетия, нашата лексикография се оформи и разви като самостоятелен дял в българското езикознание. Създадоха се нов тип тълковни, двуезични и специални речници, отговарящи на нуждите на културната ни общественост. Между първите в тази епоха от развоя на българската лексикография са двата тълковни речника — еднотомният *Български тълковен речник* (1955 г.), претърпял още три издания (1963, 1973 и 1976 г.) и академичният *Речник на съвременния български книжовен език* в три тома (1954-1959). Тези речници съществено се различават помежду си. *Речникът на съвременния български книжовен език* като наръчен, нормативен, тълковен речник отразява чрез подбор лексиката на едно по-ново състояние на българския език, без да изчерпва неговото словно богатство. Той представя правилната, устойчива и типична словоупотреба с оглед на господстващата книжовна норма. На тази норма са подчинени и интерпретацията на семантичната структура на лексикалните единици, и оценъчните характеристики за стилистичната принадлежност на думите и значенията. Еднотомният *Български тълковен речник* е също наръчен тълковен речник, но поради включването в него на думи от пасивния запас на лексиката на книжовния ни език, от една страна, и на редки думи, диалектизми, архаизми, неологизми и жаргонна лексика, от друга, той не е нормативен по отношение на своя словник. Чрез въведените обаче нормативни указания от позициите на съвременното състояние на книжовния ни език в него е постигната нормативна квалификация на думите и отделните значения.

Речникът на съвременния български книжовен език, въпреки че е най-значителното постижение на нашата лексикография от тази епоха, поради

характера си на наръчен тълковен речник, естествено, не може да представлява справочник, който отразява лексикалните явления в тяхната пълнота. *Българският тълковен речник* също, въпреки своето значение като общодостъпно пособие за повишаване на езиковата култура на най-широки слоеве от нашата общественост, дава кратка информация за семантичната структура на думите и за техните морфологични свойства.

Необходимостта да се обхване и отрази не само съвременното състояние на лексикалната система на българския език, но и нейният развой от периода на изграждането и оформяването на новобългарския книжовен език до наше време и да се представят във възможната пълнота семантичната характеристика на лексикалните единици, техните морфологични особености, съчетаемост и фонетична вариантност, при това с оглед и на цялата ни езикова територия, постави нова задача пред нашата лексикография — да се изработи многотомен речник на българския език. Към работа върху такъв речник можеше да се пристъпи само при определени условия. Необходимо беше да съществуват по-малки по размер и с по-ограничени задачи тълковни речници, каквито са двата тълковни речника от 50-те години, да е натрупан богат и разнообразен лексикален материал и да има подготвени лексикографски кадри. Към съставянето на такъв речник, който е нов, по-висш етап в развитието на съвременната българска лексикография, се пристъпи, когато са вече налице необходимите предпоставки.

* * *

Многотомният Речник на Българския език е с хронологически граници от втората четвърт на XIX в., приблизително от Рибния буквар на П. Берон (1824 г.) до днес. В него са включени лексикални материали от книжнината от времето на нашето Възраждане, от периода след Освобождението (лично творчество, периодичен печат, учебници и др.), от художествената, научната и научно-популярната литература, публицистиката и периодичния печат от XX в., от разговорната реч и от публикуваното народно творчество. Включен е също и лексикален материал от съществуващите тълковни и други речници на българския език. Поради това в Речника на българския език е поместена и в по-голям обем и остаряла, диалектна и простонародна лексика и фразеология и по-широко са застъпени лексиката и фразеологията на живата разговорна реч и специалната терминологична лексика, появила се във връзка с бързия темп на нашето икономическо и културно развитие.

Съдържайки устойчивия и подвижен запас на лексикалната система на нашия език за един период над 150 години, включително и от източните и западните говори, той представя лексиката на българския език в нейната цялост по време и пространство. Следователно по богатство на своя словник многотомният Речник на българския език надминава всички тълковни речници на българския език. Той отразява лексикалната система на целокупния български език и по този начин засвидетелства неговото единство.

Речникът на българския език е предназначен да служи на широк кръг от специалисти, студенти, ученици, на цялата културна общественост, на всички българи.

Фактът, че многотомният Речник на българския език отразява не само съвременното състояние на книжовния ни език, но представя и процеса на движението и изменението на лексико-семантичната система на българския език от XIX и XX в., показва, че в него се кръстосват две тенденции — нормализаторска и историко-описателна. Следователно той не е нормативен по отношение на своя словник, а оттук и по отношение на онзи илюстративен материал, който документира лексиката от XIX в. и от народното творчество. Нормативният принцип при него се осъществява чрез правописа и чрез оценъчните характеристики (специални нормативни указания — бележки от типа на *диал.*, *остар.*, *рядко* и пр.) при квалификацията на думите, отделните значения или при граматичните форми.

Речникът на българския език, като тълковен речник с академичен характер, се отличава от съществуващите досега тълковни речници не само по по-големия обем на своя словник, но и по разработката на семантиката на думите. Историко-описателната тенденция в него е отразена както при подбора на лексикалните единици, така и при разкриването на семантичната им структура. Посочени са и остарели, редки, диалектни или простонародни и жаргонни значения и употреби на думите. Наред с полезните усъвършенствания по отношение на структурата на речника и речниковата статия в Речника на българския език е внесена система на детайлно и всестранно описание на словоупотребата, на разните видове съчетаемост, на взаимовръзката между морфологичната форма и лексикалното значение, от една страна, и от друга, между синтактичната употреба и лексикалното значение на думата.

* * *

Речникът на българския език се работи в Института за български език от сътрудниците на Секцията за българска лексикология и лексикография. Той се съставя въз основа на картотеките на Института, които съдържат над 6 000 000 фиша с лексикални материали от съвременната българска художествена литература, публицистика, периодичен печат, от научната, научно-популярната и техническата литература, от книжнината от епохата на Възраждането, от публикуваното народно творчество и от разговорната реч. Използват се също и тълковните речници на българския език — А. Дювернуа, Словарь болгарского языка по памяткам народной словесности и произведений новейшей печати, Москва, 1885-1889 г.; Н. Геров, Речник на българский язык с тълкувание на речите на български и руски, т. I-V, Пловдив, 1895-1904 г. и Т. Панчев, Допълнение, 1908 г.; Ст. Младенов, Български тълковен речник с оглед към народните говори, т. I, (А-К), София, 1951 г.; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, Български тълковен речник, II изд., София, 1963 г.; Речник на съвременния български книжовен език, Изд. на БАН, т. I-III, София, 1954-1959 г.; Български етимоло-

гичен речник, т. I (А-З), София, 1971г.; К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, Фразеологичен речник на българския език, т. I-II, БАН, София, 1974-1975 г.; Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова, Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, БАН, София, 1974 г. и други речници. Използва се още опитът на лексикографията на другите страни.

Работата по този речник бе предхождана от дълъг подготовителен период, в началото на който ръководител бе чл.-кор. Цв. Тодоров, след неговата смърт — ст. н. с. Ст. Илчев, а от 1968 г. — ст. н. с. I ст. Кр. Чолакова. Съществуващата в Института картотека с лексикален материал от съвременния книжовен български език бе допълнена с нови материали и бяха създадени още три нови лексикални картотеки — картотека с материали от книжнината от XIX в., картотека с материали от народното творчество и терминологична картотека. Бяха изработени от редакторите и съставителите на т. I на РБЕ голям брой пробни статии, свързани с различни лексикографски проблеми. За да има единство и системност в работата върху речника, бе публикуван трудът "Ръководство за съставяне на Речник на българския език", БАН, С, 1966, изработен от ст. н. сътрудници З. Геннадиева, К. Ничева, С. Спасова и Кр. Чолакова. В него са обхванати въпроси от общ характер, отнасящи се до обема и структурата на Речника на българския език, подбора на лексиката и фразеологията, тълкуването на значенията и документирането им със съответни цитати от литературата, квалификацията на думите откъм стилистичната им принадлежност и произход, а също така и конкретни въпроси около разработката на отделните части на речта с оглед на характерните за тях семантико-граматични качества. В края на труда са включени и някои от пробните статии, за да се илюстрира приложението на отделните теоретични приложения, свързани с лексикографската обработка на лексикалните единици.

* * *

Първият том на Речника на българския език обхваща думите от б. А и Б и включва 9570 речникови статии. Статиите са съставени от научните сътрудници на Секцията, както следва: С. Бояджиев (а¹ – агитаторство, б – басвам); М. Димитрова (агитационен – азотов, батърдисам – безсвят); А. Иванова (азур – александрит, безсвятно – безцен); М. Коспартова (басейн – батометър, бъркам – бях); к. ф. н. В. Кювлиева-Мишайкова (астеник – аянство, босил – браварство); Цв. Македонска (алемани – амигдалов, биярин – бог); Ек. Михайлова (амид – антигонистически, богалин — боище); ст. н. с. к. ф. н. Р. Мутафчиев (антарктичен – арабин, браве – буквам); к. ф. н. Ем. Пернишка (безценен – биярдов, борапарат – босеничък, бъда); Д. Попов (бой – бораксов); А. Спасова (арабис – асирийски, букване – бъркало); Л. Стоичкова (асирияни – астатично). Статиите на съюза *ако* и глагола *бия* са съставени от ст. н. с. I ст. к. ф. н. К. Ничева.

Съставените статии за т. I са окончателно обработени при първото издание при три етапа на редактиране. При първия етап статиите са прегле-

дани и редактирани със съответните материали от лексикалните картотеки от междинна редакционна комисия в два състава — първи състав: ст.н.с. З. Генадиева-Мутафчиева, ст. н. с. I ст. к. ф. н. К. Ничева, ст. н. с. I ст. С. Спасова-Михайлова, ст. н. с. I ст. Кр. Чолакова (за статии от б. А и част от б. Б); втори състав: н. с. М. Димитрова, Цв. Македонска, А. Спасова (за статии от б. Б).

При втория етап на редактиране томът е обработен окончателно и редактиран от членовете на редакционната колегия, ст.н. сътрудници I степен Кр. Чолакова, К. Ничева и С. Спасова-Михайлова, както следва:

Кр. Чолакова от б. А: а¹ – абсурден, автомонтьорство – агитаторство, азур – акционерка, анализатор – ангарувам, антихитлерист – антропоморфичен, арматуристка – археологичен, асиряни – астатично;

От б. Б: баджа – бакна, баневица – барабонка, бащински – беджердиша, безлихвен – безнадежден, безполов – безсмислен, благодушествувам – благоречив, благославям – благочестиво, бог, борапарат – бръмбарче, бунам – бъдещ.

К. Ничева от б. А: абсурдно – авитаминоза, адски – азотов, алашък – алтиметър, американски – аминдалов, ангел – антифриз, археологически – асирийски, астеник – аянство;

От б. Б: б – бадемче, балканка – бандуристка, батърдисам – бащиния, беднея – безлистен, безсмислено – бензил, бисквит – благатък, бой – бойница, бръмвам – буквам, бъркам – бягство.

С. Спасова-Михайлова от б. А: авитаминозен – автомонтьорски, агитационен – адресуване, акционерски – алаша, алтист – американски, амид – анализа, антропоморфически – арматурист.

От б. Б: бако – балканистичен, барна – басвам, безнадеждие – безполезност, биволоферма – билиардов, благина – благодеяние, благочестивост – блокирам, богалин – богувам, божигробец – боище, бойница – бомбичка, букване – буталце.

В редактирането на статии от б. Б е участвувал и ст. н. с. к. ф. н. Р. Мутафчиев: бараж – барманка, басейн – батометър, бензилен – биволовство, билиарин – бисирам, благоречиво – благословяване, блокиране – бобянка, бод – божи, бомбовиден – бораксов, бъда – бъркало, бал – бах, които са допълнително редактирани и подготвени за печат от Кр. Чолакова.

Уводът към Речника на българския език, оформен под редакцията на Кр. Чолакова, е изработен според основните положения в "Ръководство за съставяне на Речник на българския език" и допълненията към него, както следва: Подбор на думите, Структура на речника, Структура на речниковата статия, Оформяване на заглавните думи, Граматическа характеристика (без частта за съществителните имена) и Справочен отдел — Кр. Чолакова; Характеристика на думите с оглед на употребата им, Тълкуване на думите — К. Ничева; Илюстративен материал, Фразеология и частта за съществителните имена — С. Спасова-Михайлова.

Библиографията на литературата, от която са приведени цитатите към значенията на думите и библиографските съкращения са из-

работени от сътрудниците М. Павлова и С. Павлова.

Постоянни консултанти към Речника на българския език са ст. н. с. Ст. Илчев — за лексиката от чужд произход и за диалектната лексика и ст. н. с. д-р М. Лилов — за диалектната лексика.

Томът е редактиран изцяло и подготвен окончателно за печат от главния редактор ст. н. с. I степен Кристилина Чолакова. Всички допълнителни справки и технически поправки по искане на главния редактор са извършени от н. с. С. Павлова.

В помощ по работата при оформяването на тома за печат бе включен и целият колектив на Секцията.

Илюстративният материал (цитатите към значенията на думите) от литературата на XIX в. и от публикуваното народно творчество е нормализиран по специално упътване (изработено от к. ф. н. В. Кювлиева и А. Димова) и сверен с оригиналните текстове от сътрудниците А. Димова и М. Павлова.

Илюстративният материал от съвременната литература е и сверен с оригиналните текстове. Проверката на този материал в статиите за б. А е извършена от н. с. Л. Крумова-Цветкова; в статиите за б. Б — от н. с. сътрудници Ю. Балтова, З. Гунова, Л. Крумова-Цветкова, Алб. Попова, к. ф. н. М. Чоролеева. В тази работа са помагали и сътрудниците Ст. Василева, Е. Мирчева, С. Павлова, Л. Хаджиева.

Изработените статии от научните сътрудници, напуснали Института, са прегледани от н. с. сътрудници к. ф. н. В. Кювлиева, к. ф. н. М. Чоролеева, Хр. Пантелеева, Л. Крумова, Ю. Балтова, З. Гунова.

Допълнителните справки по речниковите статии и друг вид помощни работи във връзка с работата на редакционната комисия са извършени от сътрудниците Д. Дечева, Л. Йорданова, Ст. Калдиева, М. Нацева, С. Павлова.

Целият том при оформяването му за печат е прегледан специално по отделни показатели (справочен отдел, произход на чуждите думи, семантична, граматична и стилистична характеристика на думите и илюстративен материал) от ст. н. с. Ст. Илчев и научните сътрудници Д. Попов, к. ф. н. М. Чоролеева, Л. Крумова и Алб. Попова.

* * *

Редакционната комисия и съставителите изказват благодарност на специалистите от различните области на науката: ст. н. с. д-р П. Боев (антропология); проф. Хр. Анастасов и ст. н. с. I ст. Р. Ангелова (архитектура); ст. н. с. Цв. Хинкова, ст. н. с. Сл. Петров (ботаника); полк. Ангелов, полк. Ст. Балканджийски, доц. С. Симеонов (военно дело); инж. Ем. Иванов (геодезия); ст. н. с. I ст. Й. Минчева-Стефанова (геология); ст. н. с. I ст. Ст. Стойкова, к. и. н. Т. Колева, к. и. н. Г. Михайлова (етнография); ст. н. с. М. Йосифов, ст. н. с. Б. Захаријева, н. с. к. б. н. Д. Нанкинов (зоология); ст. н. с. Д. Аврамов, ст. н. с. Н. Труфешев (изобразително изкуство); н. с. к. и. н. Р. Кънчев (икономически науки); проф. Б. Цветкова, проф. Стр. Лишев, н. с. Р. Стойков (история); ст. н. с. д-р Ил. Икономов (медицина); чл.-кор. Ал.

Тошков (микробиология); ст. н. с. П. Драгов (минералогия); н. с. Е. Тончева, В. Атанасов (музикознание); проф. М. Костов (правни науки); проф. Хр. Ганев, ст. н. с. Я. Иванов (технически науки); проф. Р. Андрейчин (физика); проф. Ив. Панайотов, н. с. М. Нешкова, н. с. М. Павлова, н. с. Ив. Хавезов (химия), за консултациите, давани от тях за терминологичната лексика, включена в Речника на българския език.

Редакционната комисия и съставителите на Речника на българския език благодарят на своите колеги от всички секции в Института — на постоянните консултанти ст. н. с. Ст. Илчев и ст. н. с. М. Лилов, на научните сътрудници от Секцията за съвременен български език, от Секцията за българска диалектология и от Секцията за общо и балканско езикознание, за тяхната отзивчивост и съдействие при разрешаването на отделни въпроси на българския правопис и на въпроси, свързани с диалектната лексика или етимологията на думи от чужд произход.

Редакционната колегия изказва благодарност на ст. н. с. Ст. Илчев, който прегледа най-внимателно том I и в рецензията си за него даде полезни препоръки за Речника на българския език.

Кр. Чолакова, ръководител на Секцията
за българска лексикология и лексикография

УВОД

ПОДБОР НА ДУМИТЕ

Многотомният Речник на българския език, както бе характеризиран вече, отразява както съвременното състояние, така и движението и изменението на лексико-семантичната система на целокупния български език за един дълъг период, започващ от началото на XIX век. Наред с общоупотребимата българска лексика в него се включват с известен подбор следните категории лексикални единици:

I. Остарели думи (архаизми). Поместват се думи, чиито реалии (назовани понятия) в съвременния български език имат различни названия, или други фонетични и словообразователни варианти като *браслет, без- правда, безпорочен, байонета, банкир, възглед, банкрот, плакарда* и др., се включват в Речника с подбор в зависимост от разпространението им в старата книжнина.

II. Старинни думи. Включват се архаизми, които се срещат в произведенията на възрожденски и съвременни писатели и са употребени за стилистично оцветяване: *дан, рат, бран, стяг*.

III. Думи и устойчиви словосъчетания, които минават в пасивния запас на езика. От остаряващите думи, които отпадат от езика ни главно вследствие на политическите, икономическите и културните промени у нас, в Речника се включват онези, които в миналото, включително и в периода до 1989 г., са имали широка употреба, като: а) Стари названия на учреждения, на служебни лица и длъжности, названия от учебното дело, почетни звания и пр., напр.: *пристав, стражар, поручик, фелдфебел, полукласически, реалка, всестранка, агит табло, текезесар, политпросвета, профпредседател*. б) Названия на обществени и политически течения и партии от времето на нашето Възраждане и около или след Освобождението и на привържениците им — *дуализъм, екзархист, съединист*. в) Названия на някои обществени организации, политически партии и понятия, свързани с по-далечното и с близкото минало, както и на техни членове и съмишленици, като: звено 'политическа партия с такова име', *блокар, народник, звенар, бранник, ратник, милиционер, комсомолец*.

IV. Думи, които възстановяват употребата си в езика ни поради настъпилите обществено-политически промени след 1989 г., като напр.: *касация, полиция, кмет, спомоществувател, жандармерия* и др.

V. Неологизми. След 1989 г. българската лексика значително се обнови. Думи и значения, които се появяват и придобиват гражданственост през този период, намират място в новото издание, като напр.: *автоаларма, борд (валутен; на директори), бодигард, видеокасетофон, графити, дисководещ, оферта* и др.

VI. Думи и устойчиви словосъчетания, свързани с историята на народите. а) От историческите термини (историзми) се включват тези, които са важни за българската или общата история — *владичина, десятък, димнина, ага, васал, болярин, отроци, парици, ареопаг, демос, патриций* и др., както и думи от живота и историята на стари народи и племена, свързани с нашето историческо минало: *авари, боил, хан, каган, викинги, кръстоносец*. б) Думи и сложни названия, свързани с митологията или с библейски или евангелски разкази, като: *горгона, геена, стълпник, ахилесова пета, второ пришествие* и др. Те се включват с оглед на разпространението им в литературата.

VII. Църковнославянизми. По-голямата част от тази лексика са старобългарски думи, преминали във възрожденския език чрез църковнославянската книжнина, възобновеното богослужение на български език и преводи от руски. Някои думи са с порусена форма. В Речника се дават само тези църковнославянизми, които са играли роля в изграждането на новобългарския книжовен език и са регистрирани във възрожденската ни литература: а) Думи, срещани в значителни произведения от книжнината на Възраждането, сполучливо заменяни още тогава със съвременни думи, като: *крати — пъти, отвергли се — отrekli се*. б) Думи, употребявани от възрожденски писатели и от писатели от по-късно време за стилистично оцветяване: *велеречие, конец, погубление, обручение, тат*.

VIII. Включени са и термини от християнската и някои други религии, като *ангел, амин, епископ, конфирмация, кюре, просфора, парастас, будизъм* и др.

IX. Чужди думи. От навлезлите в езика ни думи от различни езици в резултат на културно и икономическо общуване, свързани с една или друга страна на живота, в Речника на българския език се включват главно тези, които се употребяват в нашия съвременен книжовен език или в книжнината на Възраждането, като: *актьор, аванс, ария, амброзия, аеробика, аерозол, вакханалия, плебей, патриций, форум, атаман, казак, лагер, мандарин, самурай, тореадор, базилика, банка, бойкот, боди, брифинг, клир, абат, епископ, конфирмация, олтар, университет, студент, доктор, музика, мезонет, футбол* и др.

1. Включва се значителното богатство от заемки от различни европейски и други езици, като латински (*клас, лекция, информация, фурна*), френски (*абажур, сеанс, силует* и т. н.), италиански (*арматура, валута, сардела, ферма*), немски (*анцуг, винтяга, шлагер* и др.), английски (*мач, спринт, лорд, офсет, тролей, офис* и т. н.) и други езици (*гулаш, каскетанети, джунгла, ски*), международни думи. Особено много английски заемки с международен характер навлизат в българския език в последното десетилетие. В новото издание са помесетни най-утвърдените от тях, значителна част от които са термини от по-нови клонове на науката, техниката, информатиката, политическия и културния живот (*бестселър, лидер, имиджмейкър, дизайн, интернет, файл, принтер, маптон, клип, хит* и под.).

2. От гърцизмите в Речника се поместват заемки от старогръцкия език, намерили широко разпространение в българския език — названия, свързани с общественно-политическия живот или с бита на старите гърци: *архонт, логотет, фаланга* и т.н., новогръцки заемки, навлезли в книжовния български език по време на християнизацията на българите (IX-X в.) и по-късно пряко или чрез други езици и отразени в литературата ни: *икона, ангел, трапеза, герой, втасвам, липсвам, колиба, трендафил, фитил, хората* и др.; международни думи от гръцки език и с гръцки основи — *аритметика, география, тема, проблем, ксенофобия, хемодиализа* и под.

3. В Речника на българския език се включват разпространени и затвърдени в съвременния ни книжовен език руски думи, навлезли през различни периоди от развоя на нашия общественно-политически и културен живот от Възраждането до днес. Това са русизми (руски думи и руски фонетични варианти), разпространени в нашата възрожденска книжнина, които днес се употребяват рядко или са остарели: *взглед, беззаботен, дерзост, воспитание, дерзновение* и др.; руски заемки от съвременния руски език, които означават абстрактни понятия, качества, действия, явления от обществения бит и техника в по-ново време, като *влияние, нюх, колебание, въобще, пренебрегвам, отявлен, кънки, лебедка, колхоз, спътник* и др.

4. С развоя и движението на лексиката на новобългарския книжовен език е свързана употребата на заемки от турски или през турски (арабски и персийски думи). В Речника на българския език се дават както онези турцизми, които са разпространени в разговорния ни език от по-старата епоха и се употребяват днес в простонародната реч или в съвременния книжовен език с известна стилистична цел, така също и застъпените в книжнината от нашето Възраждане и в народните ни песни и приказки, като: *билюк, боаз, беглик, вилает, гюмрук, кусур, мерак, рахат, серт, мурафет* и др., както и производни от турски думи с българска наставка — *аскерски, каймакамски, бегликчийски* и т.н. В Речника се избягват: а) Турски разговорни думи, употребявани по-рядко и в по-старата литература, които имат български съответствия: *тембих* 'наставление'. б) Редки единични или авторски употребени турцизми: *джевелия, аслия* и др.

5. При подбора на фонетичните варианти на чуждите думи освен разпространеността им в езика имат се предвид и фонетичните особености на различните езици, от които са заети (напр. *банкер, банкир, банкиер, кафе, каве, кахве, хикс, икс* и др.).

При включването на словообразователните варианти на чуждите думи (напр. *афиш — афиша, офицер — офицерин*) също се има предвид тяхната разпространеност.

6. От старите и остаряващите заемки, като напр. *куна* 'икона', *камерхер, куриозитет*, имат място в Речника на българския език онези, които се срещат в произведенията на класиците на българската художествена литература и в съвременната научна и публицистична литература.

Х. Термини от различни науки, занаяти и специални дейности. При

подбора на термините се има предвид обществената роля на даден термин, свързан с науката, техниката, производството, селското стопанство или обществения и културния живот, а не важноста на термина в системата от понятия на дадена наука или стопански отрасъл.

1. От науката терминология се включват: а) Термини, които се срещат в учебниците главно за общообразователните училища, както и термини от научнопопулярната литература, напр.: *авитаминоза, амфибол, берил, дифузия, изотоп, кюри, планктон, диоксид* и др. б) По-тясно специални думи, които се използват при съставяне на дефиниции за термини, като: *диатоничен, звукоред (диатоничен звукоред в статията на думата септима)* и др.

2. Термини, свързани с производството, съвременната техника, пазарни отношения, селско стопанство, занаятчийски услуги, като: а) Наименования на лица, упражняващи дадена професия, напр.: *десенатор, кофражист, тапетаджия, монтажник, брокер, оператор, програмист* и др. От дублетните форми за названия на лица, които имат дадена специалност, се предпочитат утвърдените и образувани на българска почва със суфиксите *-ач, -овач, -ник, -ор, -ер* пред заетите в периода след 1944 г. от руски език имена на *-чик*, напр.: *полировач, сортировач, а не полирчик, сортировчик* и под. б) Названия на машини, уреди, части на машини и детайли на механизми, като: *вагрянка, дробилка, коренорезачка, затваращ, изпарител, фризер, абсорбер* и под. в) В преработеното издание доста широко са включени термини, свързани с електронната техника, информатиката, генетиката, съвременната икономика или бит и др., като *байт, мобифон, монитор, видеокасетфон, видеокамера, джакузи, компютър, дискета, компютърен вирус, геном, бизнес, биотехнология, клонирам, глобализация, евроинтеграция*. г) Съществителни, названия на отделни технически или други икономически или социални действия и явления, като: *отливка, разглобка, деноминация, деполитизация, индексация, мониторинг, прилагателни, глаголи и отглаголни съществителни, свързани с процеси в производството, съвременната техника, бит и др. като: виртуален, горителен, анонсирам, кабелизирам, обезкостяване, фрезуване* и др.

3. От старите термини, срещани в книжнината от епохата на нашето Възраждане, се включват по-разпространените и съществували по-дълъг период, напр.: *предложение* ('изречение' и 'теорема'), *подлежаще* ('подлог'), *кукички* ('кавички'), *землеописание* и др.

XI. Диалектни думи. Подборът на диалектизми с по-широка или по-ограничена употреба се прави на базата на: а) Художествената литература, като се дават всички диалектни думи, срещани в нея (с оглед на ексцерпиранияте литературни източници), включително и такива, които са характерни само за родния диалект на някой писател. б) Публикуваното в различни сборници народно творчество — народни песни и приказки, поговорки, пословици, клетви от нашите източни и западни говори. в) Тълковни и други речници на българския език.

В Речника се включват диалектни думи, които имат или нямат съответствия в книжовния език и означават реалии, свързани със селския бит,

напр.: *постат*, *оглавник*, *засевки*; диалектни думи, които са омоними на думи от книжовния език, като *чувам* 'пазя', *държава* 'имот', *гной* 'тор', а също и диалектни думи, които по време на формирането на книжовния ни език са били широко разпространени в книжнината от Възраждането, а днес са само диалектни, напр. *вет* 'вехт', *плата* 'заплата, заплащане'.

Не се включват диалектни думи, регистрирани само в диалектни речници или други диалектни материали, събирани от терена.

ХII. Етнически имена. От названията на нации, народности и племена се включват: а) Имена на всички общоизвестни съвременни народи, напр.: *българи*, *сърби*, *румъни*, *руси*, *французи* и др. б) Имена на изчезнали народи и племена, играли важна роля в нашата или световната история, като: *авари*, *келти*, *хуни*, *готи*, *сармати*, *траки*, *илирийци* и др.

ХIII. Собствени имена. Поначало в Речника не се включват лични имена, географски названия и имена на звезди и съзвездия. От тях се дават само: а) Имена от историята, митологията, художествената литература или разговорната реч, придобили нарицателно или преносно значение, като: *Юда*, *Ганьо* (от Бай Ганьо), *Тартюф* и др., и всички производни от тези имена: *ганьовщина*, *тартюфщина* и пр. б) Имена на по-важни битови празници, свързани с народни обичаи, напр.: *Бабинден*, *Ивановден*, *Коледа* и др. в) Географски названия, компоненти на фразеологични единици, напр.: *Содом и Гомор*, *между Сцила и Харибда* и др. г) Имената на планетите — *Венера*, *Марс*, *Юпитер* и др., имената на някои по-важни съзвездия — *Касиопея*, *Орион*, както и по-известните народни названия на съзвездия — *Квачка*, *Ралища* и др.

ХIV. Думи, които се появяват за кратко време в езика или са създадени от отделни автори, се включват, в случай че се срещат в произведенията на утвърдени наши писатели, напр. *бедовит* (П. П. Славейков), *гърмот* (Ив. Вазов).

ХV. Жаргонни думи се поместват, когато намират място в художествени произведения или в съвременната публицистика и са използвани по-широко в разговорната реч, напр. *менте*, *гепя*, *готин*.

ХVI. Производни думи. В Речника на българския език се включват общоупотребимите производни думи.

1. Производни от географски названия или от лични имена: а) Съществителни, названия на жители на по-големите градове и области в България, напр. *варненец*, *варненка*, *добруджанец*, *добруджанка*, *пловдивчанин*, *пловдивчанка*, както и словообразователни варианти на имена на жители на градове: *ловчанин* и *ловчанец*, *сливенец* и *сливналия* и др. б) Прилагателни, употребени в съчетание със съществителни, които означават обикновено някакво типично производство или продукт от стопанството на дадена област, град или държава, като *севърски* (севърски порцелан), *сименталски* (сименталско говедо), *дебърски* (дебърска школа) и др. в) Прилагателни имена, образувани от лични фамилни имена или от географски названия,

които влизат в състава на фразеологични единици или сложни термини, напр.: *пиров* (пирова победа), *ахилесов* (ахилесова пета), *вартоломеев* (вартоломеева нощ) и др. г) Прилагателни имена и наречия, произлезли от фамилни имена на бележити личности, напр. *ботевски*, *наполеоновски*.

2. От умалителните и увеличителните имена се включват тези, които се употребяват често в литературата или в разговорната реч. Включват се още и съществителни умалителни само по форма, означаващи друго понятие — *крушка*, *грамофонче*, *рибица*. От умалителните прилагателни се дават ония, при които суфиксът за умалителност изменя по степен основното значение, напр. *висок* — *височък*, или образуването на които е свързано с някаква фонетична промяна. От умалителните галювни прилагателни, като *добричък*, *миличък* и под., и от вариантите на умалителни, образувани с различни суфикси, като *мъничък*, *мънинки*, в Речника се поместват тези, които имат широка употреба.

XVII. Сложни думи. Сложни думи, ясни по образуване и значение или употребявани като термини, се включват в Речника, напр. *радиоточка*, *киносалон*, *месторождение*, *лъчеизпускане*, *словообразуване*, *кинооператор*, *макрокосмос*, *задноезичен*.

В Речника се поместват и сложни думи, които се пишат полуслято — *ангел-хранител*, *акушеро-гинекологически*, *еди-кой (си)*, *кой-годе*.

XVIII. Морфеми. Като отделни заглавки се включват: а) Всички продуктивни (наши или чужди) представки, напр.: *без-*, *до-*, *за-*, *из-*, *про-* и др. б) Продуктивни първи и втори съставни части на сложни думи, напр.: първа съставна част като *авто-*, *анти-*, *вице-*, *екс-*, *много-*, *само-*; втора съставна част като *-пис*, *-знание*, *-фоб*, *-фил* и др.

XIX. Съкращения. а) Сложни съкратени думи, образувани от съкратени части на две (рядко три) думи, се включват, ако имат или са имали широка употреба, напр.: *вузовски*, *фотоателие*, *телепрограма*, *комсомол*, *наркооп*, *детмаг*, *меломан* и др. б) Инициални съкращения (наши и чужди) с важно обществено-политическо значение, употребими в езика през различни епохи, като *БАН*, *БЧК*, *ДСК*, *НЛО*, *НАТО* и др., се включват в края на Речника в отделен списък с разгръщане на съкращението. в) Инициални съкращения, които са лексикализирани и се видоизменят като думи, се включват в общия словник, напр. *вуз*, *спин*.

XX. В приложение към последния том на Речника ще се посочат разпространите чужди думи и изрази, предавани с латинска графика, като *ergo*, *quasi*, *de facto* и под.

СТРУКТУРА НА РЕЧНИКА

I. Думите в Речника на българския език са подредени по азбучен ред. В отделни статии са разработени всички прости непроеизводни и производни думи (включително умалителни и увеличителни имена с широка употреба,

отглаголни и отвлечени съществителни), сложни думи, причастия със значение на прилагателни, всички представки и продуктивни първи и втори съставни части на сложни думи (*авто-*, *ду-*, *-пис*, *-графия*, *-фил*).

II. В Речника има двойки заглавни думи, а в някои случаи и тройки заглавни думи:

1. Като двойки заглавни думи са дадени: а) Видовите двойки при глаголите: **врѣзвам ...несв.**; **вѣржа...св.** б) Равностойни дублетни форми, напр. **вземам** и **взимам**; **използвам** и **използувам**. в) Местоимения с двойни форми, равностойни по употреба в книжовния език: **тѣзи...** и **тѣя ...** г) Пълни и съкратени или стегнати, както и удължени форми на една и съща дума: **зарадѣ** и (съкр.) **зарѣд**, **осемдесѣт** и **осемдесѣ**.

2. В тройка заглавни думи са обединени глаголи, които имат словообразователни варианти в неств. или св. вид: **пропѣскам ...** и **пропѣщам...** *несв.*; **пропѣсна ... св.** или **израѣствам...** *несв.*; **израѣсна...** и **израѣстѣ...** *св.*

III. Не са разработени като двойка заглавни думи със съответните книжовни думи ония фонетични и словообразователни варианти, които са неравностойни на тях по употребата си. Те са дадени като отделни заглавни думи с необходимата бележка и са тълкувани с книжовната или по-употребима дума:

1. Остарели или диалектни фонетични варианти, напр. **ветх...** *Остар.* и *диал.* Вехт; **слободѣ...** *Остар.* и *диал.* Свобода.

2. Остарели словообразователни или фонетично-словообразователни варианти варианти, напр.: **афѣша...** *Остар.* Афиш; **грѣпа...** *Остар.* Грип; **соверѣшавам...** *Остар.* Свършвам; **возмѣжно...** *Остар.* Възможно.

3. Остарели словообразователни варианти, които в съвременния език се употребяват като простонародни думи: **депутѣтин...** *Остар.*, сега *простонар.* Депутат; **бакѣл...** *Остар.*, сега *простонар.* Бакалин.

4. По-рядко употребявани словообразователни варианти или фонетични варианти, някои от които са правописни дублети, като: **жѣтва ...** Жътва; **дѣплом ...** Диплома; **пѣтнички ...** Пътнически.

5. Стилистично ограничените фонетични и словообразователни варианти когато са често употребявани в определена епоха или социална среда: **небѣ ...** *Остар.* и *поет.* Небе. Други такива варианти се посочват в справочния отдел на книжовната дума.

6. Фонетични и словообразователни варианти с известна семантична разлика. При тях тълкуването е с описателна дефиниция, напр.: **цѣрква ...** (Тълкуване); **чѣрква...** (Тълкуване); **архив...** (Тълкуване); **архива...** (Тълкуване).

IV. Като отделни заглавни думи, но с препратка са дадени следните думи и форми:

1. Св. вид на глаголите: **вѣржа**. Вж. **врѣзвам**.

2. Словообразователни варианти, дадени на второ място при двойка заглавни думи: **пропѣщам**. Вж. **пропѣскам**; **тѣя**. Вж. **тѣзи**; **чѣвствувам**. Вж. **чувствам**.

3. Съкратени или стегнати форми, дадени на второ място при двойка заглавни думи: **зара̀д**. Вж. заради; **осемдесѐ**. Вж. осемдесет; **сѐки**. Вж. всеки.

4. Местоименни форми за ж., ср. р. и мн. число, различаващи се от формите за м. р.: **така̀ва**. Вж. такъ̀в; **онѐзи**. Вж. онзи.

5. Падежни форми при местоименията, различни от формата за именителен падеж: **нѐго**. Вж. то̀й, както и съкратени падежни форми: **мен...** Вж. аз.

V. Омоними

В Речника на българския език са представени следните видове омоними:

1. От различен етимологичен произход: А. Непроизводни омоними, получени от случайно звуково съвпадение: а) на думи, които първоначално не са били еднакви по звуков състав — **вѝя¹** и **вѝя²**; б) на диалектни думи с думи от книжовния език — **ва̀дя¹**, ‘изкарвам’ и **ва̀дя²** ‘напоявам’ (диал.); в) на заимствани чужди думи с домашни или с други чужди думи: **бас¹** (ит.) ‘нисък мъжки глас’ и **бас²** (тур.) ‘облог’; **спор¹** ‘изобилие, родитба’ и **спор²** (рус.) ‘дискусия’. Б. Производни омоними: а) образувани от свързването на различни думи с едни и същи афикси (представки, наставки или първи съставни части): **до̀тѝчам¹** *несв.* (от тека) и **до̀тѝчам²** *св.* (от тичам); **второкла̀сен¹** (от класа) и **второкла̀сен²**, (от клас); б) образувани от свързването на непроизводни омоними с едни и същи афикси: **спѝрен¹** и **спѝрен²** (от **спор¹** и **спор²**).

2. От общ произход. Омоними, възникнали чрез диференциация на значенията в резултат на прекъсване на семантичната връзка между тях, напр.: **ба̀вя¹** ‘забавям’ и **ба̀вя²** ‘гледам, занимавам (дете)’; **ша̀рка¹** ‘багра’ и **ша̀рка²** ‘вид болест’; **кру̀шка¹** ‘умал. от круша’ и **кру̀шка²** ‘осветително тяло’; **да¹** *частица* и **да²** *съюз*.

3. Омонимите, дадени като отделни заглавни думи, графически са разграничени с арабска цифра, поставена горе след думата омоним — **гра̀д¹**, **гра̀д²**. При частичните омоними, както и при граматичените омоними обикновено не се поставя цифра, тъй като те са разграничени чрез граматичните си характеристики и форми, отбелязани след заглавната дума омоним, напр.: **бит**, битѝт, битà, *мн.* няма, *м.* и **бит**, -а, -о, *мн.* -и, прил.; **бра̀тски**, -а, -о, *мн.* -и, прил. и **бра̀тски**. *Нареч. от прил.* братски.

VI. Редица думи, предимно непреходни деятелни глаголи с частици *се*, *си*, *ме* и местоимения от ср.р. с обобщаващо значение, се разработват като подзаглавни думи, напр. **блѝскам се**, **боли ме**, **връ̀щам се**, **всички** (при **всеки**) и др.

СТРУКТУРА НА РЕЧНИКОВАТА СТАТИЯ

1. В началото на речниковата статия се поставя заглавната дума в абзац и с ударение (тежко); *кѝща*, *вѝрвя*, *ба̀вно*, *пѝрви*. Едносричните думи,

представките и първите и вторите съставни части на сложни думи се дават без ударение. Две ударения се поставят на думи и форми с неустановено единно ударение: *чѐлд, вѝнд*.

2. След заглавната дума следват граматичните форми — изписани изцяло или съкратено.

3. След формите следва лексико-граматична бележка, която определя каква част на речта е заглавната дума. Лексико-граматичната категория *съществително* се посочва чрез бележката за род (*м., ж., ср.*), а лексико-граматичната категория *глагол* — чрез бележката за вид (*несв. или св.*).

4. След отбелязване на лексико-граматичната категория се поставят бележките за стилистична квалификация на думата (*книж., поет., нар.-поет. и др.*), бележките за терминологичния характер на думата (*хим., биол., спец. и под.*), за историческа перспектива (*остар., нов., истор.*), за диалектна или жаргонна принадлежност, както и за честота на употребата (*рядко*) и др.

5. Непосредствено след тези бележки на реда на заглавната дума следва тълкуването. При многозначните думи (с изключение на основното значение) значенията се дават на нов ред без абзац. Те се отбелязват с арабска цифра. В някои случаи, предимно при служебни думи, се използват римски цифри, напр.: *а съюз. I. За съпоставяне ... II. За противопоставяне ...*, а също и букви а), б), напр. *кѣсно... 3. Само степенувано. а) В сравнителна степен... б) В превъзходна степен ...* Не се поставят на нов ред нюансите в значението на думите (след знак //) и образните, синтактично ограничените и др. употреби, които се дават след знак •.

В края на дефинициите при книжовните названия за растения и животни се изписва и латинското им име.

6. Граматични или стилистични особености, характерни само за отделно значение или нюанс, се отбелязват след цифрата на съответното значение или знака за нюанса.

7. След дефиницията на значението следват примери от литературата или авторски словосъчетания, които илюстрират употребата на значението (думата).

8. При глаголите след значенията (и примерите) се поставя формата за страдателен залог, ако глаголът има такава форма, както и съответната възвратна или взаимна форма. В преработеното ново издание се посочват и възвратните и взаимните форми, образувани с частица *си* (*давам си, бера си*).

9. В края на статията на нов ред без абзац след знака ◇ се дават сложните термини и някои сложни названия, фразеологичните единици, сложните лексико-граматични единици (*съюзи, предлози и др.*).

10. Подзаглавната дума се изписва на нов ред без абзац с шрифта на заглавната дума след нейното последно значение или след формите за страдателен, възвратен или взаимен залог, ако има такива форми.

11. Статиите на някои лексикални единици завършват със справочен отдел. В него се дават обикновено кратки сведения за произхода на заглавната дума (ако е чужда), отбелязват се някои нейни диалектни или остаре-

ли и др. фонетични варианти, данни за най-стар източник на употреба на някои заемки, с които разполагат лексикалните картотеки, база на Речника (вж. образците на стр. 58).

ОФОРМЯНЕ НА ЗАГЛАВНИТЕ ДУМИ, ГРАМАТИЧЕСКА ХАРАКТЕРИСТИКА

Заглавните думи на речниковите статии се дават в техните основни форми съгласно с общата граматична система на българския език. Към тях се дават сведения за морфологичната страна на думата. Граматическата характеристика допълва и уточнява тълкуването за думата и в този смисъл тя представя част от нейната лексико-семантична характеристика. Морфологичните данни за отделните лексикални единици са в зависимост от съответните лексико-граматични категории. Обикновено изменяемите части на речта се характеризират с определени граматични форми. След тях следват указания за съответната лексико-граматична категория. Посочените форми дават сведения за морфологичните свойства, фонетичните промени и акцентните отклонения. Формите обикновено се представят съкратено — чрез окончанията или в зависимост от случая чрез окончанието заедно с част от основата на думата, а в известни случаи се изписват изцяло. Неизменяемите части на речта имат само съответна бележка, с която се характеризира лексико-граматичната им категория. Тази бележка се дава съкратено — *прил.*, *нареч.*, *предл.* и т. н., или се изписва изцяло — *съюз*, *частица*.

I. Съществителни имена. 1. Като заглавни думи съществителните се дават във форма за единствено число. Формата за множествено число се поставя като заглавка, когато съществителното няма форма за ед.ч. или тя е твърде рядка по употреба. След заглавката следва бележка за род. В редица случаи при съществителните след заглавната дума се посочват морфологични особености, фонетични или акцентни изменения, отбелязва се членната морфема, формата за множествено число, бройната форма при определени думи с бел. "след числ." и в някои случаи звателната форма или остарели падежни форми. Формите, които се дават към заглавната дума, важат за всички значения на съществителното. Ако съществителното в някои от значенията си няма съответна форма, това се посочва към съответното значение с бележки: "само *мн.*", "само *ед.*", "само членувано", "само *зват.*" или "обикн. *мн.*" и т.н. Формите се изписват изцяло или съкратено.

2. Изцяло се изписват формите при едносричните съществителни: *град*, *градът*, *градà*, *мн.* *градовè*, след *числ.* *града*; *сол*, *солта*, *мн.* *сòли*.

3. Множествената форма се изписва изцяло: а) Когато в тази форма има промяна на коренната гласна: *вѣра*, *мн.* *вѣри*; *вѣтър*, *мн.* *ветровè*. б) Когато тя е образувана от друга основа или представя стара форма на двойствено число: *детè*, *мн.* *деца̀*; *ръка̀*, *мн.* *ръцѐ*. в) Когато се дава към съответното значение: *дърво̀* ...3. С *мн.* *дърва̀*. г) При съществителни с наставка *-ин*, която в *мн.ч.* изпада: *сѣлянин*, *мн.* *сѣляни*.

4. Звателната форма се изписва изцяло при едносрични думи и когато при нея се появяват фонетични особености или разнообразни форми, напр.: **брат...**, *зват.* бр^ате, бр^атко; **сестра...**, *зват.* с^естро; **госпожа...**, *зват.* госп^ожо. В останалите случаи се отбелязва само окончанието ѝ, напр.: **учител...** *зват.* -ю; **господин...**, *зват.* -е.

5. Формите се изписват съкратено по следния начин:

А. Дават се само окончанията: а) При съществителни от мъжки и среден род и при съществителни от женски род, които завършват на съгласна, в случаите, когато окончанията на различните форми се прибавят направо към основната форма, напр.: **учител**, -ят, -я, *мн.* -и; **чйчо**, -то, *мн.* -вци; **ёсен**, -та, *мн.* -и; **плёме**, *мн.* -на; **врабчѐ**, *мн.* -та. Изключение правят съществителните от женски род на **-ост** и др., при които към членната форма се изписва и крайното **-т** от основата, напр.: **ра́дост**, -тт^а, *мн.* -и; **прѐлет**, -тт^а, *мн.* -и. б) При съществителни от среден род, при които се посочва окончанието за *мн.ч.*, напр.: **сѐло**, *мн.* -а.

Б. Окончанията се посочват с предходната съгласна или гласна: а) При съществителни от мъжки род във формите, в които крайната съгласна **г, к, х** се променя в **з, ц, с**, напр.: **уче́ник**, *мн.* -ци; **бе́лег**, *мн.* -зи. б) При съществителни от мъжки и женски род, при които подвижната гласна **е** или **ъ** изпада от окончанията, напр.: **же́зъл**, *мн.* -зли; **ли́тър**, *мн.* -три, след *числ.* -тра; **пе́сен...** *мн.* -сни. в) Дават се окончанията с предходната гласна при имена от *м.р.*, които завършват на **-й** (-ой, -ай, -ей) или на **-я** (-и)я, -(джи)я, -(чи)я, напр.: **герѐй**, -ѐят, -ѐя, *мн.* -йи; **сла́вей**, -еят, ея, *мн.* -еи; **ге́ний**, -ият, ия, *мн.* -ии; **хаджѝя**, -йята, *мн.* -йи. г) При съществителни от среден род на **-ие**, **-не**, **-ние**, напр.: **имѐние**, *мн.* -ия; **взѝмане**, *мн.* -ия.

Бележка за род. Тя се дава навсякъде при съществителните от мъжки (*м.*), женски (*ж.*) и среден (*ср.*) род освен при съществителни *pluralia tantum*.

Два рода се отбелязват: а) При съществителни, неустановени по род, напр.: **кал**, кал^{та}, *мн.* няма, *ж.*, и (по-рядко) **кал**, кал^{ът}, ка^{ла}, *мн.* ка^{лове} и ка^{лища}, *м.* б) При съществителни (обикн.чужди по произход), които се употребяват за лица от двата пола, напр.: **хайта** *м* и *ж.* в) При съществителни, които в миналото са се употребявали в друг род, напр.: **площа́д** *м.* и (остар.) **площа́д**, -та, *мн.* -и, *ж.*

Членувана форма се дава в следните случаи:

1. При съществителни от мъжки род, които окончават на съгласна и имат определителна морфема **-ът** (-ят), **-а** (-я): а) При всички едносрични съществителни, за да се разграничи мекият от твърдия изговор на членуваните форми и за да се посочат акцентните промени: **град**, град^{ът}, град^а; **кон**, ко^{ня}т, ко^{ня}. б) При деятелни съществителни със завършек **-тел**, **-ар**, **-яр**, за да се посочи правописно-правоговорният мек вариант на членуваните форми в тези случаи: **учи́тел**, -ят, -я; **дру́г^ар**, -ят, я; **лея́р**, -ят, я. Дава се и при недейтелни имена със завършек на **-тел**, **-ар**, за да се означа правописно-правоговорният твърд вариант: **петѐл**, -ѐт, -а; **буква́р**, -ѐт, -а. в) При съществителни с **ъ** в крайната сричка, която изпада при членуването: **ана́рхи-зъм**, -зъм^{ът}, -зма.

2. При съществителни от мъжки род, които завършват на **-й** (*-ой, -ай, -ей, -ий*) и имат членувана форма на **-ят, -я**: **геро̀й**, *-òят, -òя*; **рата̀й**, *-àят, -àя*; **сла̀вей**, *-ят, -ея*; **гѐний**, *-ият, -ия*.

3. При съществителни от мъжки род, които окончават на **я** с членна морфема **-та** (и множествена форма на **-и**), напр.: **съдѝя**, *-ия̀та, мн. -ий*; и при съществителни от м.р. на **-о** (също на **-чо, -ко, -льо**) с членна морфема **-то** (и множествена форма **-(о)вци**), напр.: **дя̀до**, *-то, мн. -вци*; **глу̀пчо**, *-то, мн. -вци*.

4. При съществителни от женски род, които завършват на съгласна, за да се посочи, че ударението се прехвърля от основата върху членната морфема, напр.: **пѐсен**, *-та̀; ра̀дост*, *-тта̀; сол*, *солта̀*.

5. При съществителни от среден род, с изключение на отбелязания по-горе случай (т.3), членуваната форма не се отбелязва.

Форми за число. Формата за множествено число се дава след бел. *мн.* в следните случаи:

1. При всички съществителни, при които е отбелязана членувана форма.

2. При съществителни имена от мъжки род, които във форма за *мн.ч.* имат отклонения: а) При съществителни, които в *мн.ч.* променят крайните съгласни **г, к, х** в **з, ц, с**: **белег**, *мн. -зи*; **ученѝк**, *мн. -ци*; **сиромàх**, *мн. -си*. Множествената форма се дава и при отклонения от това правило: **орѐх**, *мн. -хи*; **мѝтинг**, *мн. -ги*. б) При съществителни с наставка **-ин**, която изпада в *мн.ч.*: **гра̀жданин**, *мн. гра̀ждани*. в) При съществителни, които в *ед.ч.* окончават на съгласна, а в *мн.ч.* на **-а**: **но̀мер**, *мн. -à*.

3. При съществителни имена от мъжки и женски род на съгласна, при които подвижното **е** или **ъ** от крайна сричка изпада в *мн.ч.*: **конèц**, *мн. -нц̀и*; **пѐсен**, *мн. -сни*; **теàтър**, *мн. -три*; **мѝсъл**, *мн. -сли*.

4. При съществителни имена, които имат променливо **-я** в корена: **вя̀тър**, *мн. ветровè*; **мя̀рка**, *мн. мѐрки*.

5. При съществителни от среден род формата за *мн.ч.* се дава навсякъде.

6. При отглаголни съществителни множествената форма се посочва в случаите, когато е често употребима, а не само теоретически възможна, напр.: **провѝкване**, *мн. -ия*. Там където множествената форма е много рядко употребима, макар и теоретически да може да се образува, както и при остарели и диалектни съществителни, където не е единна или известна, тя не се дава, нито се отбелязва "мн. няма", напр. **пос̀тїгãне ср.**; **сл̀ушãне ср.**

7. При съществителни с множествена форма, образувана от друга основа или която представя стара форма, двойствено число: **ка̀мък**, *мн. ка̀мъ̀ни*; **но̀гà**, *мн. нозè*; **гър̀нè**, *мн. -та и гр̀нц̀и*; **ух̀ò**, *мн. уш̀и*.

8. Стари форми за множествено число, запазени днес като поетични или редки форми, както и диалектни форми, се отбелязват след редовната форма за *мн.ч.* с бележка: (рядко), (поет.), (диал.) пред съответната форма, напр.: **враг**, *мн. враговè* и (поет.) **враз̀и**; **дър̀вò**, *мн. дър̀вèта, дър̀вà*, (диал.) **дър̀вѝ**, *дър̀ве* и (поет.) **дър̀весà**...

9. Когато съществителни имена имат няколко форми за *мн. ч.* и някои

от тях се свързват само с отделно значение, те се отбелязват към това значение, напр.: **дървѡ**... 2. С *мн.* дървѣта... 3. С *мн.* дървѧ.

Бройна форма (с бел. "след числ.") се дава след формата за *мн. ч.* при имена за предмети и понятия (нелица) от м.р., където често се употребява:

1. При едносрични съществителни: **град**... *мн.* градовѣ, след *числ.* града.

2. При многосрични съществителни, които не са за лица, там, където употребата е свързана с фонетични особености: а) При имена на **-ец, -ел, -ен** с подвижно **е** и при имена с подвижен **ѣ** в крайната сричка, при които подвижното **е** или **ѣ** във формата за *мн. ч.* изпада, а в бройната множествена форма се запазва: **писѣц**, *мн.* -сѣй, след *числ.* -сѣца; **орѣл**, *мн.* орлѣй, след *числ.* орѣла; **кѡсѣм**, *мн.* -сми, след *числ.* -сѣма; **тѣгѣр**, *мн.* -гри, след *числ.* -гѣра. б) При съществителни на **-изѣм** и някои на **-тѣр** (мѣтѣр, лѣтѣр) с подвижен **ѣ** в крайната сричка, който обратно — в бройната форма изпада: **архайзѣм**, -змѣт, -зма, *мн.* -зми, след *числ.* -зма; **мѣтѣр**, *мн.* -три, след *числ.* -тра. в) При съществителни, които в *мн. ч.* променят крайните **г, к, х** в **з, ц, с**, а в бройната множествена форма ги запазват: **учѣбник**, *мн.* -ци, след *числ.* -ка.

При липса на данни за бройна форма при диалектни, остарели или редки думи тя не се дава.

Съществителни *pluralia tantum*. 1. При съществителни, които имат само или обикновено форма за *мн. ч.*, като заглавна дума се дава формата за *мн. ч.* с означаване "само *мн.*", "обикн. *мн.*": **дисѧги** само *мн.*; **очѣчки** само *мн.*

2. Съществителните, които имат рядка форма за *ед. ч.*, се дават с отбелязване на формата за *ед. ч.* по следния начин: **везнѣ**, *мн.*, *ед.* (рядко) **везнѧ ж.**; **хѣни** *мн.*, *ед.* (рядко) **хун**, *м.*

3. Думи от женски род, които са стари *pluralia tantum*, се отбелязват по следния начин: **колѧ**, *мн.* -и (остар.) само *мн.* колѣ, *ж.* В примерите се отразява употребата им като същ. от ж.р. и като същ. *pluralia tantum*.

Съществителни *singularia tantum*. 1. При отвлечени съществителни, веществени съществителни и някои събирателни имена, които имат форма само за *ед. ч.*, след заглавната дума се отбелязва "мн. няма": **пѣстро-тѧ**, *мн.* няма; **грис**, *мн.* няма; **славѣнство**, *мн.* няма.

Съществителни имена като други части на речта. Употребата на съществителните като други части на речта се посочва в края на статията с бел. "Като *прил.*", "Като *нареч.*", "Като *междум.*", напр.: **ѡгѣн**... б. Като *прил.* неизм. *Прен. Разг.* За човек, лице — жив, темпераментен, буен. *Огѣн човек*; **мѣйчица**, *зват.* -е, *ж.*... 2. Като *междум.* Само *зват. Разг.* За израз на отчаяние, болка, мъка. *Мѣйчице, какво става тук?*; **вѣчер**... 2. Като *нареч.* Само *ед.* а) Само нечленувано. По вечерно време. *Вечер отиваше с менците за вода.* б) Членувано. През времето от залез слънце до настъпването на нощта. *Вечерта заваля силен дѣжд.*

II. Прилагателни имена. 1. Като заглавна дума при прилагателните имена се дава формата им за м.р.ед.число: **вѣсел**..., **добѣр**..., **нов**..., а при

тези, които нямат форма за м.р., формата, в която се употребяват, напр.: **тѣлна...**

2. След заглавната дума се отбелязват окончанията за ж. и ср. р. и формата за мн. ч., напр.: **здрав**, -а, -о, *мн.* -и... След формата се дава грам. бел. *прил.*: **висок**, -а, -о, *мн.* -и, *прил.*...

3. При променливо **я** в корена на прилагателното се изписва цялата форма за мн.ч., напр.: **бял**, -а, -о, *мн.* бѣли...

4. При прилагателни, в които еровата гласна се явява само в м. р., окончанията за ж. и ср. р. ед. ч. и за мн. ч. се изписват с предходната съгласна, напр.: **бѣдър**, -дра, -дро, *мн.* -дри...

5. Ако при прилагателни на **-ен** гласната **е** във формите за ж. и ср. р. ед. ч. и за мн. ч. се изпуска, окончанията на тези форми се изписват с предходната съгласна, напр.: **бѣден**, -дна, -дно, *мн.* -дни...; **сѣврѣменен**, -нна, -нно, *мн.* -нни...

6. При двусрични прилагателни с наставка **-ен**, когато гласната **е** се променя в **й** във формите за ж. и ср. р. ед. ч. и за мн. ч., се изписва цялото прилагателно или, ако е от повече срички, наставката се изписва заедно с предходната гласна, напр.: **бѣен**, бѣйна, бѣйно, *мн.* бѣйни...; **достѣен**, -ѣйна, -ѣйно, *мн.* -ѣйни...

7. Формите за обръщение на някои прилагателни от м. р. ед. ч., напр. **добръ**, **мили**, ако са често употребявани, се отбелязват с бел. "в обръщение за м. р. ед. ч." след формата за мн. ч., напр.: **добър**, -брѣ, -брѣ, *мн.* -брѣ, в обръщение за *м. р. ед. ч.* добръ.

8. Прилагателните имена, образувани от причастия, имат бележка "като *прил.*": **износен**... *Прич. мин. страд.* от износя като *прил.*... *Износен костюм.*

9. Употребата на прилагателните във функция на съществителни имена се отбелязва в края на статията с бележка "Като *същ.*", напр. **болен**... 1. ... 5. Като *същ.* **болен** (**болният**) *м.*, **болна**<*та*> *ж.*, **болно**<*то*> *ср.*, *мн.* **болни**<*те*>. Обикн. членувано. Болен човек. Ако прилагателното се субстантивира само в един род, членувано или нечленувано, или само в мн.число, след граматическата бележка се изписва и съответната форма: **болно**, само нечленувано, *ср.* *Диал.* Болен човек. *Трудно се гледа болно*; **български**... Като *същ.* **български** *м.* а) Български език. б) ...; **какин**... Като *същ.* **какини** *мн.* Домът и семейството на *кака*.

10. Неизменяемите по род прилагателни от чужд произход имат бележка "ед. неизм.": **кѣсметлийя**, *ед. неизм.*, *мн.* -йи, *прил.*...; **барабанлийя**, *ед. неизм.*, *мн.* -йи, *прил.*..., а неизменяемите по род и число — бележка "неизм. *прил.*": **анасонлийя** *неизм. прил.*...

III. Числителни имена. 1. Към числителните бройни имена се дава граматичната бележка *числ. бройно*: **три** ... *числ. бройно*, а към поредните — *числ. поредно*: **втори**... *числ. поредно*.

2. Съкратените и стегнати форми на бройните числителни от 11-20 и от 20-100 и на поредните числителни **втори**, **трети** се дават към заглавката на съответните пълни форми като двойка или тройка заглавни думи, напр.

дванăдесет и (съкр. разг.) дванăйсет ...; втòри и (съкр. остар.) втор... Тези форми се дават и като заглавни думи с препратка към съответните пълни форми: **втор**. Вж. втори.

3. При числителните бройни се отбелязва и членната форма: **дванăдесет**, -тòтè... *числ. бройно*...; **сто**, стотòтè, *числ. бройно*.

4. При числителните бройни **един** и **два** и при числителни поредни, които се променят по род, число или падеж, се отбелязват техните морфологични промени: **едн̄н**, едн̄а, едн̄ò, *мн. едн̄н*, **едн̄ният**, едн̄ата, едн̄òто, *мн. едн̄н*-те, *вин. едн̄òгò*, *дат. едн̄òм̄у*, *числ. бройно*...; **два**, дв̄ата, *м.*, **две**, дв̄ете, *ж.* и *ср. числ. бройно*...; **десòти**, -а, -ò, *числ. поредно*...

IV. Местоимения. 1. Всяко местоимение се включва като отделна заглавна дума. Когато местоименията имат форми за трите рода, като заглавна дума се дава думата за м. р. ед. ч.: **мой**...; **наш**...

2. При местоимения с форми за трите рода след формата на заглавната дума (м.р.) се посочват формите за род и мн.ч. съкратено или ако има различие, изцяло, напр.: **ваш**, -а, -е, *мн. -и*; **той**, тя, то, *мн. те*.

3. След заглавната дума или след формата ѝ за мн.ч. се дават падежните форми, ако местоимението има такива форми, включително и всички съкратени, удвоени и кратки падежни форми, напр.: **аз**, *вин. м̄ене*, *съкр. мен*, *крат. ме*, *удв. м̄ене ме*... Отбелязват се и редките остарели падежни форми със съответна бележка, поставена в скоби пред формата, напр.: **той**, тя, то... *мн. дат. (остар. и рядко) тям*...; **мой**... *род. и вин. (остар.) моего*.

4. Ако някои от падежните форми са характерни само за известни значения, означени в речниковата статия след определени арабски или римски цифри, това се отбелязва след съответната форма, напр.: **тòзи**, т̄ази, тов̄а... *дат. (рядко) тому̀ва (само за лица от м. р. в̄ъв П. 1, 2 знач.)*... **нйкой**... *дат. (рядко) нйкому̀ (само за лица от м. р. в 1 знач.)*

5. След формата за мн.ч. или след падежните форми се поставя грам. бележка, с която се посочва и разредът на местоимението; *лич. местоим.*, *възвр. лич. местоим.*, *възвр. притеж. местоим.*, *притеж. местоим.*, *показ. местоим.*, *въпрос. местоим.*, *относ. местоим.*, *неопр. местоим.*, *обобщ. местоим.*

6. Съюзната функция на местоимения, които понякога се употребяват като съюзи, се отбелязва с грам. бележка "Като съюз", напр.: **как̄ъв**... *въпрос. местоим. 1...3. Като съюз*.

7. Относителните местоимения, които наред с ролята си на местоимения имат винаги и съюзна функция, се дават с граматична бележка *относ. местоим.-съюз*, напр.: **как̄ъвто**... *относ. местоим.-съюз*.

8. Местоимения, които семантично и функционално преминават в други части на речта, имат съответно граматична бележка "Със знач. на *същ.*", "Със знач. на *прил.*" и т.н., напр.: **аз**...*лич. местоим. 1. ...2. Със знач. на същ.* Собствената личност.

9. Когато формата за ср. р. на някои местоимения наред с другите си значения има и обобщаващо значение, тя се дава като *подзаглавна дума* на съответното местоимение:

как'в, какв'а, какв'о, *мн. какв'и, въпрос. местоим....*

какв'о *ср. ...*

V. Глаголи. 1. Като заглавна дума при лични глаголи се дава формата за 1 л. ед. ч. сег. вр. изявит. накл. на глагола, а при безличните глаголи — формата за 3 л. ед. ч. сег. вр. изявит. накл. При видовете двойки, които се обединяват в една речникова статия, на първо място се поставя глаголът от несвършен вид: **вдигам...** *несв.*; **вдигна...** *св.*; **мръква...** *несв.*; **мръкне...** *св.*

2. Съвременните книжовни глаголи, образувани с неударена наставка *-увам* (и съкратен вариант на *-вам*) се представят като двойка заглавни думи на азбучното място на съкратения вариант, напр. **използвам** и **използувам**, *-аш, ...* Формите на *-увам* се представят и като самостоятелни заглавки с препратка, напр. **използувам**. Вж. използвам.

3. Като двойка заглавни думи се представят и фонетичните дублети, напр. **вземам** и **взймам**, *-аш, ...*

4. След заглавната дума следва формата за 2 л. ед. ч., чрез която се определя спрежението на глагола. При гл. от I и II спрежение се дава и формата за 1 л. ед. ч. на мин. св. вр. Обикновено формите се дават съкратено: **благодаря**, *-йш, мин. св. -йх...*

5. При глаголи, при които има колебание по отношение на спрежение, т.е. съществуват форми от две спрежения, се отбелязват и двете форми, напр.: **бъбря** *-еш* и *-иш, мин.св. -ах* и *-их*.

6. Формите за сегашно и минало време при глаголи от I и II спрежение се отбелязват изцяло в следните случаи:

а) При образуване на форми от различни основи, напр.: **давам**, *-аш...*; **дам**, *дадеш, мин. св. дадох*.

б) Когато в основата на глагола има променливо **я**, напр.: **избягвам**, *-аш, несв.*; **избягна**, *избегнеш, мин. св. избягнах, св.*

в) При палатализация в основата, напр.: **отричам**, *-аш...*; **отрека**, *отрече, мин. св. отрече, отрече*.

г) При всички едносрични глаголи, напр.: **бдя**, *бдиш, мин. св. бдях*.

д) При всички двусрични непроизводни глаголи, чийто корен завършва на гласна, напр.: **бйя**, *бйеш, мин. св. бих*.

е) В настоящото издание се посочва само едно ударение при формите за минало свършено време, макар че в разговорния език са допустими две ударения, свойствени съответно на източните и на западните говори, напр.: **грабя**, *-иш, мин.св. -их*.

7. Изцяло се отбелязва само формата за минало свършено време в следните случаи:

а) При промяна в ударението във формата за мин. св. вр., напр.: **бодà**, *-еш, мин. св. бодох*.

б) При звукова промяна в основата при формите за мин. св. вр., напр.: **дращя** *-еш, мин. св. драсках*; **перà**, *-еш, мин. св. прах*.

в) При всички многосрични непроизводни глаголи от I спрежение с основа на **-а, -е, -и, -о, -у, -ю, -я** и от II спрежение с основа на **-о**. При тези глаголи формата за 2 л. ед. ч. сег. вр. се отбелязва съкратено, като пред окон-

чанието се дава и крайната гласна на основата, напр.: **блужда́я**, -аеш, *мин. св. блужда́х*; **живе́я**, -деш, *мин. св. живях*; **състо́я се**, -ойш се, *мин. св. състо́ях се*; **гуля́я**, -яеш, *мин. св. гуля́х*.

8. При глаголи, които имат две форми за мин. св. вр. или формите за мин. св. вр. имат двойк изговор, се отбелязват изцяло и двете форми, напр.: **кълна́**... *мин. св. клѣх* и **кълна́х**. Ако някоя от двойните форми е остаряла, диалектна или рядко употребима, при нея се поставя съответна бележка в скоби, напр.: **набеля́звам**...; **набелѣ́жа**... *мин. св. набеля́зах* и (диал.) **набелѣ́жих**.

9. Ако глаголът няма мин. св. вр., това също се отбелязва, напр.: **дър-тѣя**, -деш, *мин. св. няма*.

10. След формата за мин. св. вр. се отбелязват и други глаголни форми, ако в тях има отклонение от обикновените типове. Такива отклонения се явяват напр. в следните случаи:

А) При форми за повелително наклонение, напр. **държа́**... *пов. дръж*, *дръжете*.

Б) При форми за минало свършено деятелно причастие: а) Когато мин. св. деят. прич. завършва на -ѣл в м. р. и еровата гласна изпада във формите за ж. и ср. р. и мн. ч. Изцяло се изписва само формата за м. р., напр.: **река́**... *прич. мин. св. деят. рѣкѣл*, -кла, -кло, *мн. -кли*. б) Когато в основата на глагола има променливо **я**. В този случай се изписват изцяло формата за м. р. и формата за мн. ч., напр.: **живе́я**... *прич. мин. св. деят. живѣял*, -а, -о, *мн. живѣели*. в) Когато в основата на глагола има друга звукова промяна, са дава само формата за м. р. в случай, че тя не се променя в ж. р., ср. р. и мн. ч., напр.: **плета́**... *прич. мин. св. деят. плел*. г) Когато има две форми за мин. св. деят. прич., причастieto има двойк изговор, се посочват и двете форми, напр.: **кълна́**... *прич. мин. св. деят. клел* и **кълна́л**. Ако една от двойните форми на причастieto е остаряла, рядка или диалектна, това се отбелязва пред формата, напр.: **пренѣ́сям**...; **пренесѣ́**... *прич. мин. св. де-ят. пренѣ́сѣл*, -сла, -сло, *мн. -сли* и (диал.) **пренѣ́л**.

В) Формите за минало страдателно причастие се отразяват: а) Когато глаголът има мин. страд. прич. на -т: **бия́**... *прич. мин. страд. бит*. б) При променливо **я** в основата, напр.: **въртѣ́я**... *прич. мин. страд. въртѣял*, -а, -о, *мн. въртѣни*. в) Когато глаголът има двойни форми за мин. страд. прич., напр.: **кълна́**... *прич. мин. страд. клет* и **кълна́л**; **отвѣ́явам**...; **отвѣ́я**... *прич. мин. страд. отвѣял*, -а, -о, *мн. отвѣни* и (диал.) **отвѣял**.

11. След формите се дава бележка за граматичния вид на съответния глагол *несв.* или *св.* Когато глаголът е едновременно от св. и несв. вид, след формите се дават и двете бележки, напр.: **ангажи́рам**, -аш, *несв. и св.*; **честитѣ́вам**, -аш, *несв.*; **честитѣ́я**... *несв. и св.*

12. Категориите *преходност* и *непреходност* при глаголите се отбелязват с бележките *прех.* и *непрех.*, поставени след бележката за вида, напр.: **обича́м**, -аш, *несв., прех.*; **блѣ́кам**, -аш, *несв., непрех.* Когато глаголът е *преходен* в едни значения, а в други — *непреходен*, тези бележки се поставят след цифрата за отбелязване на значенията: **цамбѣ́рвам**...; **цамбѣ́р-на**...1. *Прех.*...2. *Непрех.*...

13. Формите за страдателен, възвратен или взаимен залог, отбелязани в края на статията, имат съответната граматична бележка: *страд.*, *възвр.*, *взаим.*, поставени след формата: **бѣся...** *бѣся се страд.* и *възвр.*; **уважавам...** *уважавам се страд.*, *възвр.* и *взаим.*; **гледам...** *гледам се възвр.* и *взаим.* **гледам си възвр. и *взаим.***

14. След страдателните, възвратните и взаимните форми се поставят безличните форми на глагола, ако често се употребяват, напр. **вижда се**, **види се безл.**

15. Непреходни глаголи, които съдържат частици *се* или *си*, безлични глаголи и форми и глаголи с местоимения и частици като *ме*, *ми*, *ми се*, които съществуват паралелно с деятелни лични глаголи и са близки на тях по семантичната си структура, се разработват като подзаглавни думи към съответните деятелни глаголи. При подзаглавните думи граматичните форми не се дават, но се посочва стилистичната характеристика, дори и когато е същата, както при глагола (преходен или непреходен) без частица *се*, *си* и др. След бележките за вида при непреходните глаголи, оформени с елементите *се* или *си*, се поставя граматична бележка *непрех.*, а при безличните — граматична бележка *безл.*:

безпокой... *несв.* Нарушавам спокойствието на някого; тревожа, смущавам...

безпокой се несл., непрех. Изпитвам безпокойство, тревожа се.

движа ... несл.... 1. Привеждам в движение, в действие...

движа се несл., непрех. 1. Намирам се в движение, вървя... **4.** С предл. *в*, между, *с*, сред. Дружа, общувам...

мѡга... несл.; 1. В състояние съм, успявам да направя нещо...

мѡже... безл. 1. Възможно е...

присвѣвам... несл.; присвѣя... св. 1. Свивам леко...

присвѣва ме несл., присвѣе ме св., непрех. Заболява ме силно (обикн. за вътрешен орган).

приплѣквам... несл.; приплѣча... св. 1. Изведнѣж почвам да плача...

приплѣква ми се несл.; приплѣче ми се св., непрех. Обхваща ме силно желание да плача.

16. Като отделни заглавни думи се разработват непреходни глаголи с частици *се* или *си*, към които няма съответни паралелни деятелни глаголи (**бой се**, **сражавам се**, **отспивам си**) или към които има съответни деятелни глаголи, но са свършено различни по значение (срв. **отѣвам си/отѣда си** и **отѣвам/отѣда**). При тях се дават всички необходими граматични форми както при деятелните глаголи.

17. Като отделни заглавни думи в самостоятелни статии с всички необходими граматични форми се обработват глаголите с местоимения или частици *ме*, *ми*, *ми се*, към които няма съответен глагол без тези елементи, като: **догнетѣва ме**, **мързѣ ме**, **тресѣ ме**, **домѣчнѣва ми**, **дожалѣва ми**, **привѣжда ми се**. Това се отнася и за глаголи с *ме*, *ми*, *ми се*, съотносителни със съответните деятелни глаголи без тези думи, но свършено различни по семантика (срв. **огрѣва ме** 'успявам, сполучвам' за разлика от **огрѣвам** 'обливам нещо със светлината си', **тѣгли ме** 'имам силно желание за нещо', но

тѣгля 'дърпам, отмествам', чѣни ми се 'мисля, смятам, струва ми се', но чѣня 'права, върша'); домързѣва ме *несв.*; домързѣй ме, *мин.св.* домързѣ ме, *св.*, *непрех.*

18. Безличните глаголи, които означават природни явления — мрѣква, сѣмва, рѣмѣ, росѣ и т.н., както и тези безлични глаголи, които могат да се употребяват и само в 3 л. (с подлог), също се обработват като отделни заглавни думи, след които се посочват необходимите граматични форми: мрѣква *несв.*; мрѣкне, *мин.св.* мрѣкна, *св.*, *безл.*

VI. Неизменяеми части на речта. 1. Наречия, предлози, съюзи, частици, междуметия — имат съответни граматични бележки: *нареч.*, *предл.*, *съюз*, *частица*, *междум.*

2. Преходът им към други части на речта се посочва в края на статията с бележка "Като...", напр.: *откъдѣ нареч.* 1. ... 2. Като *съюз...*; *бе частица...* 3. Като *съотносителен съюз...*

3. Относителните наречия имат граматична бележка *нареч.-съюз*: *където нареч.-съюз...*

4. Наречията, от които са се развили съюзи или предлози с ново значение, но семантичната връзка е запазена, имат граматична бележка *нареч.* и *съюз* или *нареч.* и *предл.* В статията функциите на отделните лексико-граматични категории са разграничени с римски цифри I и II, напр.: *затова нареч.* и *съюз*. I. *Нареч...* II. *Съюз...*; *подѣр предл.* и *нареч.* I. *Предл...* II. *Нареч...*

5. Ако промяната във функциите на наречието или служебните думи е съпроводена с пълно разграничаване на значенията, тогава те се дават като отделни заглавни думи (омоними): *да¹ частица...*, *да² съюз...*; *а² съюз...*, *а³ частица*, *а⁴ междум...*

6. Предикативната употреба на наречието, дадена в отделно значение, се оформя така: С гл. сѣм, ставам и др. в 3 л. ед.: *радостно нареч.* 1. ... 2. С гл. сѣм, ставам и др. в 3 л. ед. Обикн. при лич. местоим. в дат. а) Означава, че от някого се изпитва чувство на радост. б) Означава, че някъде има радост, радостно настроение; *грехотѣ, мин.* няма, ж. С гл. сѣм в 3 л. ед. *грехота е...*

7. Наречия, при които се отбелязва вметнатата им употреба като отделно значение, имат граматична бележка към това значение "Като *вмет. дума*": *безусловно нареч.* 1. ... 2. Като *вмет. дума...*

8. Междуметия (главно звукоподражателни), употребени като сказуемо, имат граматична бележка "В сказ. функция": *бух междум.* 1. ... 2. В сказ. функция. а) Бухвам... б) Бухвам се...

ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДУМИТЕ С ОГЛЕД НА УПОТРЕБАТА ИМ

На фона на лексиката, която се употребява във всички функционални стилове на книжовния език и е лишена от експресивна и емоционална окраска, се отделят онези лексикални единици, които се нуждаят от специални бележки — условно обобщени като "стилистични". Част от тези бележки

са свързани с нормативния характер на речника, тъй като с тях се посочва кои думи (респ. значения, устойчиви съчетания) нарушават по една или друга причина нормите на книжовния език. При квалификацията на думите (значенията, устойчивите съчетания и фразеологичните единици) като норма се взема съвременното състояние на книжовния език, съвременните форми при употребата на думите и значенията. Квалификацията на думите с бележка се прави с оглед на следните критерии: а) Принадлежността на думите (значенията, устойчивите съчетания и фразеологичните единици) към извънлитературната, нарушаваща книжовните форми лексика. б) Употребата на тези езикови единици изключително или предимно в определен функционален езиков стил. в) Историческата перспектива в живота на думите. г) Експресивно-емоционалният им характер. д) Честотата на употребата на думите.

I. Бележки за означаване принадлежността на думата към извънлитературната лексика. 1. Бел. *Диал.* се употребява както при тези диалектизми, чиято употреба е ограничена в един-два диалекта, така и при тези, които се срещат в повече диалекти, напр.: *йзлак* ... *Диал.* Дълбок кладенец; *рўчам* ... *Диал.* Ям; *мăчка* ... *Диал.* Котка. Не се посочва конкретният говор или район на употреба.

2. Бел. *Простонар.* (простонародна дума, значение или фразеологизъм) се поставя: а) При думи, които фонетично или морфологично нарушават книжовната норма, присъщи са на снижени пласт на общонародния език, който излиза от рамките на книжовния, но не е и диалект и се определя като просторечие. Такива са напр.: *електрика* вм. *електричество*, *театро* вм. *театър*, *хартишка* вм. *хартийка*, *пайтон* и пр.; някои деятелни съществителни, образувани със суфикс *-ин*, едни от които се срещат често в по-старата литература като общоупотребими, а днес са силно снижени: *депутатин* (простонар.) срещу *депутат*, *адвокатин* срещу *адвокат* и др. б) При думи обикновено от турски произход, които имат напълно равнозначни синоними, общоприети в книжовния ни език, напр.: *кирия* — *наем*, *кирадгия* — *наемател*, *аскер* — *войска* и др. в) При фразеологични единици с груба емоционалност, напр.: *завирам* / *завра* в кучи гъз; *вчерашно лайно* и под.

3. Бел. *Жарг.* (жаргонна дума) се поставя при думи предимно от младежкия жаргон като *гот* (*ми е*), *кефя се*, *куфя*, *скивам* и др.

II. Бележки за означаване употребата на думата изключително или предимно в определен функционален езиков стил (включително наука). Принадлежността на дадена дума към един (или към няколко) от стиловете на писмено-книжовната реч се отбелязва със следните стилистични бележки:

1. Характерната за различните научни стилове лексика (термини) се отбелязва със съответното за дадената научна област съкращение (*мат.* — математика, *хим.* — химия, *физ.* — физика, *езикозн.* — езикознание и пр.). Тези бележки се дават само тогава, когато терминът се употребява преди всичко в реч на специалисти и в научни и специални текстове. Думи, които

са термини в някоя област, но са повсеместно употребявани, се дават без бележка, напр. *дъб, мечка, олово, туберкулоза* и др.

Бележките *Зоол.* и *Бот.* се поставят само към тясно специални термини като *еднокопитен, тревопасен, двудомен, венче* и под., но не и при названията на различни (макар и несвойствени за нашите места) животни и растения, напр. *антилопа, крокодил, боа, лиана, палма, ананас* и под.

2. Бел. *Спец.* (специална дума или значение) се поставя, когато някой термин се употребява в няколко области, а също и когато е трудно да се посочи определена тясна сфера на употребата на термина, напр.: **термостат** ... *Спец.* Устройство, в което може да се поддържа автоматично определена постоянна температура.

3. Бел. *Поет.* се поставя при думи или значения, свойствени на художествения стил и особено на поезията. Тези думи обикновено имат синоними, от които се различават по сферата на употребата си и по експресивната си окраска: **разлѣка** ... *Поет.* Разделя; **безбрѣжен** ... *Поет.* Безкраен. Тук спадат също думи, които са влезли в поезията от народните говори: **друм** ... *Поет.* Път; архаизми или русизми: **лѣже** ... *Поет.* Легло; **звон** *Поет.* Звън; сложни думи като *волнокрил, бледолик* и др. Бел. *Поет.* се поставя и към отделни форми на някои думи, които се употребяват само в художествения стил: **дървѣ** ... дървеса (поет.); **враг** ... врази (поет.).

4. При някои архаизми, които придават старинно приповдигната експресия на изказа, се поставя бел. *Старин.*, напр.: **тат** ... *Старин.* Крадец, разбойник; **въздавам** ... *Старин.* Отдавам някому заслуженото. При тези от тях, които са свойствени на поетическия стил, се поставят бел. *Старин. Поет.*, напр. **бран** ... *Старин. Поет.* Война, битка, бой.

5. Бел. *Ритор.* (риторическа дума или фразеологизъм) се поставя при думите и изразите, които спадат към тържествената, възвишената лексика, напр.: *витяз, грядущ, мъзда, възликувам, бѣдници, витая* и др. Тази лексика има по-широка употреба от поетическата — тя се употребява широко в публицистиката, в ораторската реч и пр.

6. Бел. *Нар.-поет.* (народно-поетична дума) се поставя при думите, които са влезли в книжовния език от устното народно творчество, от народните песни и приказки, като напр.: *дипленица* (в съчетание *сабя дипленица*), *чимшир* 'чимширен' (*чимшир порти*) и др.

7. Бел. *Канц.* (канцеларска дума или значение) се поставя при думи, значения и съчетания, типични за административния стил, напр. *изключая, включая, входящ, требвам* (пари).

8. С бел. *Книж.* (литературно-книжна дума, значение или фразеологизъм) се означават думи, значения или фразеологични единици, които не са прикрепени само към един определен стил, а са характерни за книжната реч изобщо. Тази бележка се употребява особено предпазливо. Тя се поставя при думи от чужд произход, които имат неутрални синоними; **корекция** ... *Книж.* Поправка, **калиграфия** ... *Книж.* Краснопис; при думи, които се срещат в старобългарски и църковнославянски език и обикновено имат общоупотребими синоними: **изцелѣние** ... *Книж.* Излекуване; при сложни думи като *многоначалие* и др.; при фразеологизми, навлезли чрез книжнина-

та и употребявани предимно там: *китайска стена, сизифов труд* и под.

9. Бел. *Разг.* (разговорна дума, значение или фразеологизъм) се поставя при думите, значенията, както и при фразеологичните единици от разговорния стил на книжовния език, напр.: **дрънкам** ... *Разг.* Говоря...; **кристализирам** ... *Разг.* Измръзвам, *глезотия, грозотия, въртя на пръста си някого* и др.

III. Бележки за означаване историческата перспектива в живота на думите. 1. Бел. *Остар.* се поставя при думи, които не се употребяват в съвременния книжовен език, напр.: **ритма**... *Остар.* Рима; **плакарда**... *Остар.* Плакат; **минувам**... *Остар.* Минавам.

Бел. *Остар.* не се поставя при думи, чиито реалии са остарели, отживели, защото в случая са остарели не думите, а понятията, които се означават с тези думи. Ограничеността на тези думи по време се отбелязва в дефиницията: **кримка**... Вид пушка от времето на Кримската война (1853-1856 г.); стара пушка.

2. Бел. *Истор.* (историческа дума или значение) се поставя само при думи или устойчиви словосъчетания, които означават понятия, свързани с общественото и държавно устройство или бит, нрави и др. на някоя по-стара епоха, като *весталка, вестготи, висока порта* и др.

3. Бел. *Нов.* (нова дума или значение) се поставя при думи или значения, които са навлезли в езика през последното десетилетие (или навлизат сега в езика), напр.: **ббдигард**...*Нов.* Охранител, телохранител; **ёкшън**... *Нов.* Филм или друго произведение с динамично действие, сблъсъци, преследвания и под.

IV. Бележки за означаване емоционално-експресивния характер на думите. Бележки за означаване емоционално-експресивния характер на думите се поставят само в случаите, когато емоционалната окраска е свойствена на думата и вън от контекста. За тази цел се употребяват следните бележки:

1. Бел. *Пренебр.* (пренебрежителна дума, значение, фразеологична единица), напр.: *критикар, селяндур, писарушка, женоря* и др.; **Вятър ме вее**. *Разг. Пренебр.* Не ме бива за никаква работа, негоден съм за нещо.

2. Бел. *Ирон.* (иронична дума, значение, фразеологизъм), напр. **генийлен**... 3. *Ирон.* Много глупав; **Под чехъл съм**. *Разг. Ирон.* За мъж — намирам се в пълно подчинение на жена си, за всичко я слушам.

3. Бел. *Неодобр.* се употребява, когато експресията е отрицателна, без да може да се подведе към останалите характеристики, означени в Речника.

4. Бел. *Грубо* (груба дума, значение или фразеологизъм) — напр. **пукна**... *Грубо.* Умра, **плюскам**... *Разг. Грубо.* Ям, **мўтра** ... *Разг. Грубо.* Лице.

5. Бел. *Руг.* (ругателно) — при думи като *мискинин, келеш* и при експресивни значения и употреби като **свиня**... *Разг. Руг.* За много лаком, дебел или мръсен човек; **говёдо**... *Разг. Руг.* За изразяване на пренебрежително, презрително или оскърбително отношение към някого, за когото се смята, че е прост, див, недодялан, глупав — и под.

6. Бел. *Гальов*. (гальовна дума или значение). Тази бележка се поставя най-вече при умалителни имена, с които се изразява емоционално отношение, напр. *гълъбче, пиленце, детенце* и др.

7. Бел. *Шег*. (шеговито) — при значения или фразеологизми, с които се изразява лека, безобидна насмешка, напр. *Стъклен багаж. Разг. Шег*. Жени и деца (при пътуване, екскурзия).

V. Бележки за означаване честотата (фреквенцията) на употребата на думите. 1. Бел. *Рядко* се поставя при думи, които се употребяват рядко. Често това са словообразователни варианти на по-широко разпространени в езика думи, както и глаголи с представки, образувани правилно по типичния за дадената представка словообразователен тип, но рядко употребявани, макар и възможни теоретически, напр.: *тра̀пище...* Само *ед. Рядко*. Трап; *планинѝст...* *Рядко*. Планински; *дребна̀вщина ж. Рядко*. Дребнавост.

2. Бел. *Рядко* се поставя и при някои форми за отделни граматични категории на думите, които се срещат рядко или са теоретически възможни, напр. *догово̀рвам... несл. (рядко); догово̀ря..., св., прех.* Говоря докрай, доизказвам; договарям¹.

3. С такава бележка се характеризират и отделни значения на многозначната дума, напр.: *изма̀мвам...* 4. *Рядко*. Прелъстявам, съблазнявам.

4. Бел. *Индив.* (индивидуализъм) се поставя при думи или употреби, отнасящи се до индивидуалния език на даден автор, напр.: *бедови́т...* *Индив.* Изпълнен с беди; *гърмо́т...* *Индив.* Силен шум, бучене; *безхле́бен...* 3. *Индив.* Който не носи хляб, няма работа.

VI. Бележки за оценка на мястото на думата в съвременния език. От този тип е бел. *Нежел.* (нежелателна дума), която изразява оценката на езиковедите, че дадена дума е неуместна и ненужна в нашия език обикн. като чуждица, тъй като има утвърдени равностойни домашни синоними, напр.: *фина̀лизира́м...* *Книж. Нежел.* Завършвам, приключвам, привършвам; *фен...* *Нежел.* Почитател, поклонник, любител.

VII. Отбелязване промените в стилистичните отсенки. 1. Ако промените засягат не само стилистичната багра, но и значението на думата, отделят се две значения и се посочва стилистичната отсянка, напр. *ко̀кѐна...* 1. *Остар.* Дама, госпожа. 2. *Разг. Пренебр.* Разглезена жена, която обича да се гизди и труфи.

2. Ако думата по-рано е била неутрална, а днес принадлежи към някой езиков стил или употребата ѝ е ограничена в дадена сфера или има експресивна отсянка, каквато по-рано не е имала, поставя се на първо място бел. *Остар.* и след указание "сега" бележката, с която се характеризира съвременната стилистична багра на думата, напр.: *да̀скал...* *Остар.*, сега *пренебр.* Учител; *ко̀мши́я...* *Остар.*, сега *разг.* Съсед.

3. В случаите, когато думата в по-ранен период от разво̀я на езика ни не е била неутрална, имала е някаква стилистична характеристика, но сега тази дума е вече остаряла, поставя се на първо място бележката *Остар.* и

след това бележката, с която се означава стилистичната отсянка на думата. Така бележките *Остар. Поет.* показват, че дума, днес остаряла, в миналото е принадлежала към поетическата лексика на книжовния ни език, напр.: *ланѣта... Остар. Поет.* Буза.

4. Думи, които по-рано не са нарушавали нормата на книжовния ни език, а днес се употребяват само в народните говори, се отбелязват с бележка *Остар. и диал.*, напр.: *заборѣвам... Остар. и диал.* Забравям.

5. Църковнославянизми, русизми или западноевропейски културни заемки, които се употребяват само в книжнината от епохата на нашето Възраждане, се дават с бележка *Остар. Книж.*, напр.: *востѣк... Остар. Книж.* Изток.

ТЪЛКУВАНЕ НА ДУМИТЕ

I. При определяне значението на една дума тя се разглежда в отношението ѝ с редица други еднотипни в граматичен или семантичен план думи, както и с противоположни думи и значения от лексикалната система на езика и се отделят характерните именно за тълкуваното значение семантични признаци. Естествено преди всичко се разкрива отношението на съответния езиков знак (думата) към десигната (означаемото), като при определянето на значението на думите се посочва най-съществените, най-характерните типови черти (признаци) на десигната.

Освен точността на посочените семантични признаци при определяне значенията на лексикалните единици в Речника на българския език е налице стремеж да се посочат взаимоотношенията на значенията вътре в границите на самата дума, а също и да се разкрие връзката на значението на дадена лексикална единица с другите лексикални единици в българския език, с които тя има общи семантични или словообразователни признаци. Същевременно се държи сметка и за връзката на значението на думите с развоя на историята на обществото, на обществената действителност, с определена обществено-икономическа система, от една страна, и с развоя на самата лексикална система, от друга.

II. Семантиката на думите в Речника на българския език поради самия му профил (не само нормативен, но и историко-описателен) естествено е много по-богато разработена, отколкото в един чисто нормативен речник на съвременния език. Така в Речника са отразени всички лексикализирани (т.е. общонародни, затвърдени в общонародната езикова практика) значения на думите, както съвременните, така и онези остарели днес значения, които думите са имали през време на историческия развой на съвременния български книжовен език от момента на създаването и оформянето му през време на нашето Възраждане до днес. Естествено, това е постигнато дотолкова, доколкото съставителите на Речника са имали възможност да издирят съответните значения въз основа на събрания материал, на лексикографски и други пособия и справочници (крайно оскъдни за периода на Възраждането) и на личния си езиков опит. Дадени са сравнително подроб-

но и редица диалектни значения на включените в Речника думи, особено когато думите в тези свои значения се срещат в художествената литература или в народното творчество. Застъпени са и онези специални (терминологични) значения на думите, които се срещат в учебниците за средните училища, в някои списания и др. По-широко място е отделено и на разговорните значения и употреби, както и на жаргонните значения. Изключени са обаче онези, които са вулгарни или неприлични.

Включени са (в редки случаи, само от класици на българската литература, и то със съответна стилистична бележка *Индив.* — индивидуално) и отделни индивидуални значения на дадени лексикални единици, срв. напр.: **бурл** **йв**... *Прен. Индив.* Който се проявява с голяма сила, много силен. *И не ревът на битката бурлива, / а отзвук и в душата на народа, / певецът съща струна е звънлива:/ кънти във радост и във зла несгода.* *Ив. Вазов.*

III. За разлика от тритомния Речник на съвременния български книжовен език (и още повече от еднотомния Български тълковен речник) в Речника на българския език за пръв път се представя много детайлно системата от значенията, нюансите и употребата на думите. Тук се има предвид не само по-пълното отразяване на остарели, редки или намиращи се в периферията на книжовния език (простонародни, жаргонни) или дори вън от рамките на книжовния език диалектни и други значения, за които стана дума по-горе, а начинът на описване на значенията. Докато в един речник с по-малък обем значенията могат да се дадат обобщено, като няколко близки значения се обединят, уедрят в едно значение (особено при думите с по-богатата семантична структура), при многозначните думи в Речника на българския език във всички случаи се дава разгърнатото системата на значенията. За да изпъкне по-нагледно разликата в това отношение между Речника на българския език и предходните тълковни речници на българския език, достатъчно е да се направи едно сравнение, напр.: **бйя** в Речника на съвременния български книжовен език е с шест значения и с три нюанса, а в Речника на българския език — с двадесет значения, три употреби и два нюанса; **бурен**, -рна... в Речника на съвременния български книжовен език има две значения и един нюанс, а в Речника на българския език — десет значения и един нюанс. Освен това много обстойно са разработени отсенките (нюансите) в значенията на думите (отбелязани със знак //) и т. нар. употреби на думите (дадени със специален знак ●). При това се отразяват и случаите, когато дадено значение се използва в художествената литература за изграждане на поетичен образ.

IV. Отделните значения в речниковите статии са подредени с оглед на вътрешната йерархия между тях, определена от семантичната им производност едно от друго или от степента на съвременност, стилистичната им бигра или честота на използването. Характеризирани са с оглед на начина, по който е извършено семантичното изменение (пренасяне).

Обикновено като първо значение е поставено основното значение на думата. За основно се приема онова значение, което изпъква в съзнанието на говорителя, когато го запитат за значението на съответната дума, взета

изолирано, във всякакъв контекст, напр. при **бўдя**... 1. Прекъсвам съня на някого; при **вйкам**... 1. Издавам, надавам виковете; крещя.

Производните значения са поставени след основното значение, като по правило неутралните значения стоят пред разговорните, простонародните и специалните, а остарелите значения обикновено са отбелязани в края на речниковата статия.

Значенията, получени по преносен път, т.е. чрез използване на метафора, метонимия, се отбелязват с бележка *Прен.* (преносно) само в случаите, когато метафората още не е избледняла, напр.: **морè**... *Прен.* Голямо пространство, покрито с нещо, необятна шир. *Душата му е пълна с ведрината на полето и очите му още виждат зеленото море на житата.* Й. Йовков... *И той видя малкия заглъхнал двор, а отвъд разкривения плет — море от ръж, треви и цветя.* Ал. Бабек...

Значенията, получени чрез разширяване или стесняване на обема на изходното значение, се отбелязват съответно с бележки *Разш.* и *Стесн.*, срв.: **бъркàчка**... 1. Голяма лъжица, с която се бърка и разлива ядене... 2. *Разш.* Предмет (лопата, дърво и др.), с който изобщо се бърка нещо (вар, хоросан и др.); **дра̀ма**... 1. Един от трите основни литературни рода (лирика, епос, драма) — литературно произведение, написано в диалогична форма и предназначено за сценично изпълнение... 2. *Стесн.* Произведение от този род със сериозно съдържание, но не с трагичен завършек (за разлика от комедия и трагедия).

V. Ньюанс (или отсянка) на значението е леко изменено значение с някои допълнителни семантични признаци, които обаче не го променят по същество.

VI. Под употреба на думата се разбира обикн. ограничено по съчетаемост или по-стеснено по семантика използване на едно от значенията на думата, което не води до ново значение или до отсянка в значението. Например при основното значение на **годи́на**... 1. Период от време, равен на 12 месеца, смятан от 1 януари, през който Земята прави една обиколка около Слънцето, се дава следната употреба ●. С числ. поредно — при означаване на дата на някое лятоброеие. *Една лятна тиха сутрин, на 15-ий август 1293 година, прочутата Асеновска столица гърмеше от звука на клепалата на многобройните си черкви.* Ив. Вазов...

В отделни случаи употреби се отбелязват без всякаква дефиниция, със или без стилистична бележка след знак ●, срв. **вдъ̀хновѝтелка**... Жена, която вдъхновява, предизвиква вдъхновение. *Обикнах безкрайно лириката на поета, но ме вълнуваше и вдъхновителката му. Цялата лирика на Яворов е свързана с малкото момиче с две хубави очи...* ● *Случката в затвора става за П. Р. Славейков вдъхновителка, за да започне да събира народни умотворения.*

Само със стилистична бележка се дават напр. често употребяваните в народната поезия изрази — т. нар. фигура етимология, срв. **дожа̀ля-ва ми**... ● *Нар.-поет.* Обикн. жалба (жал) ми дожаля. (Примери).

В Речника се дават и следните образни употреби:

1. Образни употреби, които се използват за окачествяване на лица (най-често това са метафорично употребени думи — названия на животни), се дават на нов ред без абзац с бел. *Прен.* и се тълкуват с дефиниция, чрез която се посочва при какви случаи се употребява тълкуваната дума, напр.: **лисица ж.** 1. Хищно бозайно животно с червеникава козина и с дълга рунтава опашка.

Прен. За хитър човек. *Ти да се махаш! — удари по бюрото кметът... Ти ще ме учиш мене кое е законно и кое не е... Познавам те аз тебе, знам каква лисица си ти!* Г. Караславов...

2. Образни експресивни употреби на думи от рода на *пиленце*, *гълъбче*, *свиня* и под., с които се изразява отношението, чувството на говорещото лице към даден обект, се дават също на нов ред без абзац с бел. *Прен.*, съответно стилистична бележка (*Гальов.* или *Руг.*) и тълкуване: "За изразяване на...", напр.: **гълъбче...** *Прен.* *Гальов.* За изразяване на нежно отношение (обикн. при обръщение) към дете, любима, приятел и под. *Ана, да не ти е зле, гълъбче?* Й. Йовков... *Домакинята влезна в салона със засмяно лице, носейки на ръце Николчо. — Ето го гълъбчето!* Ив. Вазов...; **свиня...** *Прен.* *Руг.* За изразяване на неприязнено, оскърбително отношение към някого. *Назад, свини гявурски! Бягайте! — Жените се отстраниха.* Ив. Вазов...

Незатвърдени в общоупотребимия език образни експресивни употреби, характерни за отделен писател, се дават на същия ред след знак • с бел. Обр. (в обикновен шрифт) и без тълкуване, напр. **гърлица...** • Обр. *Другарко, сега аз последний час настава. / Ти, моя гърлица, едничка радост в дните / на самота, на тъга и на беда горчиви, / пред тях ти затвори на моя дом вратите.* П. П. Славейков...

С особени затруднения е свързано определянето на случаите, когато общоприети номинативни значения на думите се използват в художествената литература за изграждане на поетичен образ (най-често при персонификация на неодушвени предмети). Това е един от най-неработените както в лексикологията (респективно стилистиката), така и в теорията на лексикографията въпроси. В Речника подобни случаи се дават (когато са по-често употребими) след примерите на съответното значение след знак • с бел. Обр. и без тълкуване, напр. **плач...** Стонове, вопли, хълцания, придружени със сълзи; ридание (Примери). • Обр. *Спира цигулката горестен плач — / старецът немошно става.* Хр. Смирненски...; **бездна...** Много дълбока, като че без дъно пропаст. • Обр. *Нищо вече не ги свързваше... Дори външността им издаваше бездната, която разделяше душите им.* Д. Димов...

VII. Разкриването на значението на думата във връзката и взаимоотношението ѝ с останалите лексикални единици в българския език налага да се установи (когато това е необходимо), от една страна, задължителната лексикална съчетаемост на отделни значения на дадени думи и, от друга, конструктивната обусловеност на някои значения (проявяването им в точно определена синтактична комбинация от думи). И в двата случая налице е

реализиране на значението на дадена лексикална единица при определени условия, т.е. зависимост на значението от задължителната връзка на съответната дума с други думи от лексикалната система на българския език.

VII. А. Като илюстрация за отразяването на първия тип (реализиране на значението именно при задължителна лексикална съчетаемост) могат да се посочат следните два случая:

1. Обусловената от установената, затвърдена езикова практика ограниченост в съчетаемостта на някои думи в определени значения. Например реализацията на някои от значенията на глагола *вдигам* само с определен семантичен кръг от съществителни се дава по следния начин: **вдигам... 21.** В съчет. със същ. като тояга, сопа, дърво, камшик и под. Замахвам, заканвам се да бия, да ударя... **23.** В съчет. със съществителни, които показват борба (най-често въоръжена), означава започване на действие по значението на съществителното. Вдигам бунт — започвам да се бунтувам. Вдигам въстание — въставам. Вдигам стачка — стачкувам.

2. Ограничеността в реализацията на значенията, обусловена не от езиковата действителност, а от извънезикови, екстралингвистични фактори, т.е. от самата реална действителност, се отбелязва така, срв. **високосен... прил.** Само в съчет.: **Високосна година.** Всяка четвърта година, която има 366, а не 365 дни (с 29 вместо с 28 дни през м. февруари).

VII. Б. Под конструктивна обусловеност на значението се разбира използването на думата в определено нейно значение като компонент обикновено в конструкции (фразеосхеми), които имат задължителен лексикален компонент или компоненти (постоянна част на конструкцията) и изменяща се част, която свободно се избира от говорещия, но и тя е понякога категориално ограничена и обикновено е организирана по определен начин (напр. свободно избираната дума се повтаря), напр. *човек до човек, врата във врата, счупен несчупен* и др. При разработване на статиите на съответните думи, респективно значения, се налага да се опише много внимателно и точно конструкцията, в която те влизат. Така напр. конструктивно обусловеното значение на *пая*, което се среща в конструкцията със задължителните лексикални компоненти *какъв* (*каква, какво* и пр.) ще се даде по следния начин: **пая...** В мин. неопр., във въпрос. изр. с *какъв* (*каква, какво*), някакво същ. и местоим. те (*го* и др.). За изразяване на учудване, протест, поради някакво неточно, нелепо твърдение, изказване или въпрос, който буди недоумение. — *Или заради някои недисциплинирани председатели ще проваляме плана на цяла околия?* — ... — *Какви планове и какви графици са те палили?* — *рече най-сетне Малеев.* — *Че хората да не са като добитъка? Вкарвай ги с пръта в кошарата..., и ги изкарвай, когато ти се дойде?* Ст. Марков... *Някои ловци може да ходят край село и пушкат на дивеч.* — *Що думаш ти, тейко, среднощ какъв тя е лов пати?* *На! ето ти и друга пушка.* Ил. Блъсков...

VII. В. Друга страна, която намира отражение в Речника, е връзката между лексикалното значение и граматичното значение и функции на отделните лексикални единици.

1. Връзката на лексикалното и граматичното значение се изразява в

следното: Някои значения са ограничени само в определени граматични форми на съответната лексикална единица. Така напр. много често при съществителните имена отделни значения са ограничени било само в единствено число, било само в множествено число, напр.: **духовѝтост...** 1. Само ед. Качество на духовит. 2. Обикн. *мн.* Духовити думи, изрази.

При някои глаголи отделни значения се реализират само при даден вид на глагола или само в дадено време или наклонение, напр.: **вѝждам...**; **вѝдя...** Само *св.*, в *бѝд.* или *пов.* Погрижа се, помисля. *Почакайте, ще видя, ще намеря малко хляб.* Й. Йовков... *А ти виж как да уредиш онази работата.*

2. Отбелязва се, че дадени значения се реализират само при определени синтактични условия, в определена синтактична среда (обкръжение) или в определена синтактична позиция. Без да се изброяват всички случаи, тук се отбелязват само най-типичните.

а) Посочват се случаите, когато едно от значенията на дадена дума се проявява винаги или обикновено при свързването на тази дума с определен предлог, местоимение и др., срв.: **въпрѝс...** С предл. *на*. Обстоятелство, което зависи от нещо или се отнася до нещо. *Въпрос на време. Въпрос на чест. Въпрос на пари; бия...* В съчет. с *накъде* (къде). Загатвам за нещо, правя намек за нещо. *Сецам се накъде биеш.*

При някои глаголи реализирането на значенията може да се осъществи само при връзката им със следващо изречение със съюзите *да*, *че* или с въпросителни местоимения или наречия (*кой*, *какъв*, *как*, *колко* и др.), напр.: **избѝгвам...** Със следващо изречение със съюз *да*. Стремя се, гледам да не правя нещо; отбягвам. *Избягвам да говоря за това.*

б) Отбелязват се случаите, когато отделно значение на някое съществително се реализира само при свързване със съгласувано или несъгласувано определение, напр. **атмосфѝра...** 3. *Прен.* Само *ед.* Обикн. със съгл. или несъгл. опред. Среда, обкръжаващи условия, обстановка. *В тая враждебна атмосфера .. Сара още повече се прилепяше до Александра.* Ив. Вазов... *Творческа атмосфера. Приятелска атмосфера. Атмосфера на оптимизъм...*

в) Отбелязват се случаите, когато реализацията на значението зависи от определена синтактична позиция. Така напр. при някои наречия е налице определена връзка между значенията и вметната им употреба, напр.:

сѝгурно... 1. С увереност, твърдо, непоколебимо. *Знаех, че ще успея! Работех мълчаливо, точно и сигурно.* П. Вежинов... 2. Като *вмет.* дума. За означаване на почти пълна увереност в реалността на съобщавания факт. *Със своите, проникнати от топла обич думи, тя, сигурно, ще ме настърчи в моето начинание.* Т. Влайков...

VIII. При определяне на значението на думите в Речника се държи сметка и за смисловите взаимоотношение между отделните лексикални единици. В това отношение най-лесно е да се установят смисловите взаимоотношения между думи, които са помежду си и в словообразователни отношения, т.е. между дума и производна от нея. Напр. определянето на значе-

нията на глаголите с представки *заиграя, поиграя, доиграя* и т.н. се извършва на базата на основния глагол *играя*. Полагат се усилия да се вземат под внимание и други видове смислови взаимоотношения между отделните лексикални единици. Така напр. имат се предвид семантичните взаимоотношения между думи, еднакви или близки по значение (семантични дублети, синоними) или противоположни по значение (антоними), а също и между думи, понятийно близки (напр. названия на животни, растения, музикални инструменти и др.).

При разкриването на взаимоотношенията и определяне значенията на лексикалната единица по-основно място заема въпросът за типичните, системно появяващи се производни значения при определени лексико-семантични групи.

Подобни производни значения се явяват при различните части на речта (при съществителни, прилагателни, глаголи и др.) и в зависимост от характера им лексикографски се оформят било като значения, било като нюанси, напр.:

1. При определена група глаголи се отделя нюанс към значението, за да се отразят случаите, когато действието се извършва съзнателно, нарочно, активно, с определена цел, напр.: **дразня**... 1. Будя неприятно чувство; сърдя, ядосвам, нервирам. *Нещастната фигура на жена му го дразнеше.* Елин Пелин... *Държането на този човек започна да го дразни.* Ем. Станев... // Умишлено, нарочно сърдя, ядосвам някого, нещо. *Тя помисли, че ергени дразнят кучето им, та се обади:.. — Вървете си по пътя, не закачайте кучето!* К. Петканов...

2. Като нюанс при друга група глаголи (*плувам, шия, плета, рисувам, пуша, пия, бръсна* и др.) се отделят случаите, когато действието се схваща не като процес, който се извършва, а като способност, умение или качество на някакъв субект да извършва това действие, напр.: **плувам**... 1. Нося се, движа се по повърхността на вода или във вода. // Разг. Умея да върша това действие. *Дъщеря ми плува, но аз не плувам; бръсна²... 1. С бръснач премахвам, чистя косми гладко, до кожа от глава, лице или тяло... // В съчет. с мустаци, брада. Имам навик, обичай да не си оставям мустаци (брада). *Той бръснеше и мустациите, и брадата си.* Й. Йовков...*

IX. В Речника на българския език се прилагат следните видове дефиниции при тълкуването на думите:

1. Описателна дефиниция. Описателните дефиниции са основният тип дефиниции в Речника. С тях се изяснява значението на думата, без да се свързва тълкуването със словообразователната ѝ основа. С такива дефиниции се тълкуват:

а) Самостояните, пълнозначните (неслужебните) думи, като чрез дефиницията се разкриват основните признаци на назоваваните с думата предмети или явления от действителността, напр.: **семе**... 1. Зрънце на растение, от което при благоприятни условия пониква ново растение от същия вид; **баба**¹... 1. Майката на един от родителите по отношение на техните деца.

б) Служебните думи, при които с дефинициите се разкрива преди всичко различната граматическа функция на думите в езика.

2. Структурно-описателна дефиниция. С тази дефиниция се посочва отношението на тълкуваната заглавна дума към нейната словообразователна основа и се определя сбито характерът на това взаимоотношение, напр.: **симпатичен**... Който вдъхва симпатия, привлекателен, приятен; **селянин**... Жител на село; **заскимтявам**... Почвам да скимтя.

При описателната или структурно-описателната дефиниция се използват и синоними за допълване на дефиницията.

3. Структурна дефиниция. С тази дефиниция се посочва отношението на дефинираната дума към нейната словообразователна основа, напр.: **безизходност**... *Отгл. същ. от* безизходен; **безинтересно**... *Нареч. от* безинтересен.

Структурната дефиниция се употребява рядко. Тя се прилага при някои типове съществителни (при тълкуването на умалителни и увеличителни имена и на отглаголни съществителни), при ясни в словообразователно отношение прилагателни от чужд произход, когато прилагателното не е добило нови значения, различни от тези на основната дума, а при умалителни прилагателни, при възвратни и взаимни форми на глагола и при наречията в онези случаи, когато е трудно да се формулира описателна или синонимна дефиниция, и то в случаи, ако съответното прилагателно е тълкувано описателно.

4. Синонимна дефиниция. Синонимни дефиниции, т.е. дефиниции, които разкриват значението на дадена дума чрез съотнасянето ѝ с думи, близки или идентични по смисъл, се употребяват в следните случаи:

а) При тълкуване на стилистически обогатена лексика. Думи, които спадат към определен езиков стил или са експресивно обогатени, се тълкуват с равнозначните им неутрални синоними, напр.: **сетен**... *Поет.* Последен; **пинтия**... *Разг. Пренебр.* Скъперник.

б) При тълкуване на диалектни, простонародни, жаргонни думи или значения се използват книжовните им синоними с цел да се насочи читателят към книжовната форма, напр.: **сѐкам**... *Диал.* Искам; **борч**... *Простонар.* Дълг.

Диалектните думи, които имат книжовно съответствие, се тълкуват винаги чрез него, а ако имат други диалектни синоними, те се посочват след тълкуващата книжовна дума.

в) При тълкуване на остарели думи или значения се използват употребяваните в съвременния книжовен език техни синоними с цел да се насочи читателят към употребяваната в съвременния книжовен език дума, напр.: **представлѣние**... 2. *Остар.* Представа.

г) При тълкуване на нежелани чуждици се използва като единствена дефиниция равнозначният им български синоним или по-употребима чужда дума с цел да се насочи читателят към българската дума, напр.: **въобще**... Изобщо; **трен**... Влак¹.

д) Синонимна дефиниция се прилага и в онези случаи, когато не може да се даде описателна дефиниция, особено при такива значения или отсенки

на значения, които още не са се оформили отчетливо: **плакàтен...** *Прен.* Неизразителен, шаблонен, сух; **плътен...** *Прен.* За глас и под. — силен, звучен, наситен.

При тълкуването се използват и антоними, които се поставят след дефиницията с бележка *Противоп.*, напр.: **алтруизъм...** Безкористна грижа за благо на другите, готовност да се жертват личните интереси пред общите. *Противоп.* егоизъм; **обйчам...** Изпитвам чувство на обич, привързаност или симпатия към някого. *Противоп.* мразя, ненавиждам.

5. Дефиниция, с която се посочва при какви случаи се употребява думата. При някои преносни, образни и експресивни употреби на думата се допуска вместо описателна дефиниция да се даде дефиниция, чрез която се посочва при какви случаи се употребява тълкуваната дума. Тази дефиниция се прилага при тълкуване на многозначни думи, особено в случаите, когато се отнася за още ненапълно обособено значение или отсянка, а за употреба на думата, напр.: **плашило...** *Прен.* За грозен, с неприятна външност човек. *Гледай го тоя, търчи с чувала, не иска да знае. . А какво е плашило! И как може тоя кривокрак дявол, тая грозотия, да вземе най-хубавата жена.* Й. Йовков...; **гълъбче...** *Гальов.* За изразяване на нежно отношение (обикновено при обръщение) към дете, любима, приятел и под.

Такава дефиниция се употребява и при тълкуването на някои фразеологични единици, както и при служебни думи и междуметия.

ИЛЮСТРАТИВЕН МАТЕРИАЛ

В Речника на българския език се дава богат илюстративен материал, който има за цел по възможност пълно да илюстрира значението на думата, характера на нейната употреба, а също граматичните и стилистичните ѝ особености.

I. Източници. 1. Илюстративният материал е извлечен предимно от художествената литература. Използвани са примери от различните литературни видове — проза, поезия, драма; също примери от пътеписи, мемоарна, епистоларна, хумористична литература и др., както и от някои художествени преводи. С оглед на характера на Речника илюстративният материал е извлечен както от съвременната художествена литература, така и от литература, която отразява по-ранна епоха от развоя на нашия език — епохата на Възраждането.

2. Друга част от примерите са от народна поезия и проза (публикувано народно творчество).

3. Използвани са и примери от публицистиката (главно при думи, характерни за този вид литература). При неологизмите по-често се използва материал от съвременната преса, тъй като те са особено типични за нея.

4. По-рядко се привеждат примери от специалната литература при някои научни и други термини.

II. Цел и характер на илюстративния материал. 1. Главната цел на илюстративния материал е да изяснява значението и употребата на тълкуваната дума. С оглед на това в Речника по възможност са дадени завършени и ясни по смисъл и стилоно издържани примери.

2. В примерите думата е дадена в естествената ѝ езикова среда. Чрез тях е илюстрирана употребата на думата в речта, типичните ѝ връзки с другите думи, нейните граматични връзки и лексикална съчетаемост. В статията напр. на прилагателните *готов*, *способен* се дават примери, които илюстрират типичното за тези прилагателни свързване с предлозите *за*, *на* или със съюза *да* и глагол, напр.: *Готов на всичко. Способен да се жертва. Способен на жертва*. Илюстрира се и свързването на глаголи с определени предлози, напр.: *Говоря за различни неща. Говоря по темата. Работа над някакъв труд. Прибягвам до крайни мерки*.

3. Чрез примерите е илюстрирана и стилистичната употреба на думите. Думи, характерни за даден стил, се илюстрират с текст от съответния стил.

4. Примерите по възможност илюстрират и различните граматически форми на тълкуваната дума (напр. дават се примери с различните видове на глагола, с различни форми за число — за ед. и мн. число, членувани и нечленувани форми на съществителното и др.). Желанието да се представят подобни форми, съчетаемост на думите или определени значения, налага да се включват като илюстративни и редица примери, извлечени от по-стари вестници и списания, които са добри в стилоно отношение.

III. Видове илюстративен материал и къде се дава. 1. Илюстративният материал, който се използва в Речника, е главно от два вида: а) Примери-изречения от автори, извлечени от книжнината. б) Примери, които представят съчетания от две, три думи или кратки изречения от всекидневната реч, характерни за употребата на тълкуваната дума.

2. Илюстративният материал е широко застъпен: а) При многозначни думи и думи с активна употреба и разнообразна съчетаемост. б) При преносните и други значения, някои от които много отдалечени от основното значение на съответната дума. в) При остарели значения и думи, за да се документира кога и как са се употребявали тези думи и значения. г) Когато са отбелязани образните употреби на някои думи. д) При служебните думи — предлози, съюзи и частици. е) При омонимите.

3. Примери-съчетания или кратки изречения, съставени от автора на статията, са дадени като допълнителен илюстративен материал след примерите от автори. Чрез тях по възможност се изчерпва илюстрацията на типичната съчетаемост на тълкуваната дума. Напр. при качествените прилагателни те се дават, за да посочат повече обекти, за които е характерно определено качество, като: *Бурна нощ. Бурно море. Бурна радост. Бурни разисквания; Блестящ поглед. Блестящи витрини. Блестящ успех. Блестяща победа. Блестящ отговор*; при някои глаголи — за по-пълно посочване на най-типичните обекти на глаголното действие или за илюстриране употребата на глагола с някои наречия: *Градя къща. Чета гласно. Обръщам се гърбом*; при предлози, за да се илюстрират различните отношения, за

което често са достатъчни примери като: *Давам под наем. Давам в аванс. Изпадам в немилост. Паста за зъби. По пладне.*

При остарели думи и значения обикновено са дадени примери от автори. Примери-съчетания се допускат в редки случаи, но само въз основа пак на примери от автори, които не са намерили място в Речника поради това, че не са добри в стилно отношение. Същото се отнася и за илюстративния материал към диалектната лексика.

Примери-съчетания служат и като единствен илюстративен материал към някои думи и видове значения. Между съставителските примери-изречения се поставя разделителен знак Δ .

IV. Ред на примерите. Най-напред се поставя примерът, който относително най-добре илюстрира съответното значение. Без да има строго задължителен ред, обикновено на първо място са поставени текстове от съвременната литература (като съвременна се приема литературата на нашата класика от края на XIX до наши дни). Примерите, извлечени от по-стари произведения, са дадени след тях. Примерите от поезия следват обикновено примерите от проза. На последно място са посочени примери от народното творчество. Съставените авторски примери са поставени след пословици, поговорки, а примерите-съчетания — накрая.

Точният брой на примерите при различните категории думи и отделните значения не е определен. Това зависи от характера на съответната дума, от нейното значение и широтата на нейната съчетаемост в речта. Пона начало прекалено много примери към едно значение не са допускани. Но тъй като целта на илюстративните примери е, освен всичко казано дотук, да представят употребата на думите и значенията от различни автори и в различни епохи поради академичния характер на речника, там където има достатъчно материал, примерите са повече (до 6-7).

V. Форма, в която се дават примерите. Примерите от автори представят цялостни изречения, по възможност не много дълги. Примерите от книжнината на нашето Възраждане и народното творчество са дадени с опростена и осъвременена графика и правопис. Това става въз основа на специално изработено упътване за нормализиране на такъв илюстративен материал. Нормализацията засяга и някои фонетични явления в такива примери. Морфологичните и словообразователните особености обаче се запазват.

VI. Библиографски данни. След примерите от литературата и книжнината са посочени името на автора, буквено съкращение на заглавието на произведението, от което е взет примерът, и страницата, като за всички библиографски данни се използват съкращения.

Към Речника на българския език има списък на всички произведения, от които е ексцерпиран илюстративен материал за Речника, с пълни библиографски указания (вж. Извори, от които е извлечен илюстративният материал, и съкращенията им).

СЛОЖНИ НАЗВАНИЯ И ТЕРМИНИ

В Речника на българския език, освен лексеми, се представят и значителен брой сложни названия и термини от различни науки или от народната терминология.

I. Това са: 1. Сложни названия — имена на различни исторически събития или понятия с важно значение в българската или световната история и култура, напр.: *Втора световна война, Второ пришествие, Гимнастически дружества, Българско книжовно дружество, Вартоломеева нощ* и под.

2. Сложни термини — названия на научни или битови понятия, имена на растения и животни, празници и др., които са образувани от две или повече думи, напр.: *момина сълза, черен дроб, магарешка кашлица, червен вятър, въглероден диоксид (двуокис), сярна киселина* и под.

II. Тълкуването на тези понятия е стегнато. При него се избягват енциклопедични подробности.

III. В първото издание на речника тези изразни средства са поместени в рамките на фразеологията, в края на статията след знак ◇. В новото издание е оформен отделен блок в края на статията, където по азбучен ред са подредени всички подобни устойчиви словосъчетания-названия. Тъй като тези названия, като номинативни единици са много близки до думите, те следват непосредствено след всички значения и граматични употреби на думите. След тях на нов ред се поместват фразеологизмите.

ФРАЗЕОЛОГИЯ

Фразеологията заема значително място в Речника на българския език. В него е отразено основното богатство от фразеологичния запас на българския език.

I. Включват се следните единици:

1. Фразеологизми, които представляват особено изразно средство в езика и служат за специален вид назоваване — характеризиращо, съчетано с експресивност. Дават се такива фразеологизми, които изпъкват с пълно семантично преобразуване на своите компоненти (напр.: *от игла до конец, през куп за грош, дохождам / дойда до зеленката*), и такива, при които още личи връзката им с някакъв образ или троп, легнал в основата на тяхното значение (напр.: *мътя водата, дръпвам / дръпна юздите, тегля каша, обръщам / обърна гръб*).

2. Поговорки и някои от пословиците, чието значение не е сбор от значението на съставлящите ги думи, т. е. които са претърпели преосмисляне и се нуждаят от тълкуване (*на бивола окоето все в просото, всяка коза на свой крак <виси>*).

3. Международна фразеология, свързана главно с митове, библейски и евангелски разкази, с исторически разкази и предания, (напр.: *авгиеви обори, аврамов дом, ябълката на раздора, минавам / мина Рубикон*).

4. Така наречените от някои автори "фраземи", т.е. съчетания, в които един от компонентите е добил ново значение, свързвайки се с точно определена лексикална единица, а другият остава семантично непроменен (напр.: *бял кахър*, *бакалски сметки*, *мечешка услуга*).

5. Включват се и близките до сложните названия фразеологизми, които имат експресивен характер (напр.: *жълтата гостенка* 'туберкулоза', *Дядо Иван* 'Русия').

6. В преработеното издание на Речника към блока на фразеологията се представят и устойчивите сравнения, напр.: *бледен като платно*, *невинен като ангел*, *прилича ми (отива ми) като на свинче звънче* и под.

7. Ясните по смисъл поговорки и пословици се дават като примери към съответното значение (напр. *Блага реч железни врата отваря*. Послов.).

Същото се отнася и за сложните названия и сложните термини, които по описателен път назовават едно понятие и при които няма семантична трансформация на компонентите им (*български език*, *Българска академия на науките*, *пощенска станция*).

8. Клиширани изрази, като пожелания, поздравявания, благословии, клетви и др. (напр.: *добър ден*, *добро утро*, *за много години*, *да пукнеш*, *помози бог*, *господ здраве да ти дава* и др.). Те се дават заедно с фразеологизмите с известни обяснения по следния начин:

година... (Тълкуване. Примери от автори.) ◇ **За много години.** Благопожелание за дълъг живот.

ден... (Тълкуване. Примери от автори.) ◇ **Добър ден.** Поздрав при среща през деня.

9. Глаголно-именни съчетания (като: давам заповед — заповядвам, вдигам въстание — въставам), които представят конкретизация на едно обобщаващо значение на глагола, се дават към това значение (вж. Тълкуване на думите, т. VII. А. 1.).

II. В Речника на българския език не са включени:

1. Рядко употребявани фразеологизми, характерни само за отделен диалект (напр. *Без три вола два чифта*; *В здрава нога трън* и под.) или фразеологизми — чужди заемки, които не са в духа на българския език и не са затвърдени в книжнината.

2. Жаргонни или вулгарни фразеологизми (напр. псувни и др.).

3. Авторски фразеологизми (оригинални метафорични изрази), които не са се затвърдили в езика (напр. *банкетът на живота*, Д. Димов; *мозъчен ревматизъм*, Хр. Ботев).

4. Диалектни фразеологизми от Фразеологичния речник на българския език, когато за тях няма материал и не са известни на авторите на речника.

III. Тълкуване на фразеологизмите. Всички устойчиви съчетания и фразеологични единици се дават в края на речниковите статии на всяка от пълнозначните думи в състава им като се разделят в три блока: а) сложните названия и термини след знака ◇. б) след тях след знака > се изреждат същинските фразеологизми. в) сложните лексико-граматични единици (ако думата образува такива) се посочват след тях също след знака >.

Фразеологизмите имат самостоятелно тълкуване, еднакво при всички компоненти на съответния фразеологизъм, поместени като отделни статии, с изключение на компонентите — служебни думи и частици.

1. Тълкуването става обикновено чрез описателна дефиниция (много по-рядко със синонимна), която отговаря на функцията на фразеологичната единица. Глаголен фразеологизъм се тълкува с глагол и глаголен израз, именен фразеологизъм — с име и именен израз, адвербиалните фразеологизми се тълкуват с дефиниция за наречие и т.н., напр.: **правя вятър някому**. *Разг.* Лаская, хваля някого; **ахилесова пета**. *Книж.* Най-слабото и уязвимо място на някого или нещо; **на трън задоен**. *Диал.* Много нервен, сприхав; **на куково лято**. *Разг.* Никога; **куцо и сакато**. *Разг. Грубо.* Всички.

2. Други по-малобройни фразеологизми, които не са съотносими с определена част на речта и не функционират като напълно обособени езикови единици с единно значение, обикн. се тълкуват с дефиниция, в която се посочва в какви случаи се употребява фразеологизмът или лицето, предметът, за които се отнася, напр.: **да чука на дърво; чукай (чукни) на дърво**. *Разг.* Употребява се, когато някой каже, че нещо е добро, добре върви или че е станало нещо хубаво (обикн. заедно със съответния жест); **на дявола курум в ушите**. *Разг.* Възклицание, с което се изказва пожелание да не се случи нещо лошо; **да ти хвъркне шапката**. *Разг.* За изразяване на учудване, възхищение от нещо много хубаво, необикновено; да се смаеш, да се слисаш.

3. В тълкуването на фразеологизмите от т. I, 1, 2, 3, 4, 5 се отразява сложният характер на значението им, обикновено неговата характеризираща номинация, която почти винаги е съчетана с подчертано изразен експресивен елемент. Затова тези фразеологизми са придружени почти винаги със съответна стилистична бележка, с която се определя видът на емоционално-експресивния им характер (*ирон., пренебр., грубо, шег.* и др.), тяхната принадлежност към разговорната, прстонародната лексика, диалектите (*разг., прстонар., диал.*) или че са характерни за езика на книжнината (*книж.*).

4. В някои случаи след тълкуването в скоби се обяснява и произходът, източникът на фразеологизма. Това се отнася главно: а) За фразеологизми, които са заемки от книжни, библейски и антични източници, свързани с някакъв религиозен мит, историческа легенда и под.: **измивам / измия си ръцете**. Снемам от себе си всякаква отговорност за нещо... (От евангелския разказ, според който Пилат, като предал Исус на тълпата за смъртно наказание, си измил ръцете и казал: "Не съм виновен аз за кръвта на този праведник"). б) За фразеологизми, свързани със заглавия на художествени произведения или представлящи заглавия на художествени произведения, които съдържат обобщена идеята на цялото произведение, и при фразеологизми, представлящи собственото име на герой, станало нарицателно име, напр.: **мамин...** ◇ **Мамино детенце**. *Подигр.* Галено, разглезено дете (по едноименната повест на Л. Каравелов); **бай...** ◇ **Бай Ганьо**. *Разг. Ирон.* Прост, недодялан, хитър, нахален и недоверчив човек; дебелак, простак (по името на героя на едноименното произведение на А. Константинов).

IV. Форма на фразеологизмите. Формата, в която са дадени фразеологизмите, е еднаква в статиите на всички пълнозначни думи, техни компоненти. Тя е представена в зависимост от това, как функционират фразеологизмите — като глагол, съществително, прилагателно, наречие и т.н. Ако фразеологизмите в зависимост от функцията си могат да имат различни форми, дават се в представителната форма на граматически водещия компонент.

1. Глаголните фразеологизми се дават с глаголна форма в сегашно време, 1 л., ед. ч. Глаголният компонент е посочен в двата си вида, а ако има тройка или четворка глаголи, съответно се дават и те, напр.: **вдигам / вдигна глава; навирвам (навирям) / навиря нос; турям / туря (турвам / турна) пръст в раната.**

Фразеологизми с еднакъв лексикален състав, но които в зависимост от формата на глаголният компонент са равни на преходен или непреходен глагол или на възвратна глаголна форма, се дават отделно със съответно тълкуване: **късам сърцето някому или на някого.** Предизвиквам силно състрадание, скръб у някого; **къса ми се сърцето.** Изпитвам силно състрадание, скръб; **тегля куршума на някого.** Убивам, застрелвам някого; **тегля си куршума.** Самоубивам се, застрелвам се; **насаждам / насадя на пачи яйца някого.** Поставям някого в крайно неприятно положение; създавам на някого големи неприятности; **насаждам се / насадя се на пачи яйца.** Изпадам в крайно неприятно положение; създавам си големи неприятности.

2. Именни фразеологизми, които по функции са равни на съществително, се дават във форма за ед.ч., ако са изменяеми по число: **божа кравичка.** Кротък, тих човек.

3. Фразеологизмите, които са функционално равни на прилагателно, ако се променят по род и число, се дават в мъжки род ед.ч.: **в гората расъл.** Разг. Неодобр. Прост, груб, див.

4. Ако фразеологизмът е ограничен по форма, дава се във формата, в която се употребява, напр.: **пет пари не давам** — само в несв.; **броим се на пръсти** — само в мн.ч.; **одрал съм кожата на някого** — само в мин.вр.

5. В някои случаи фразеологизмите са представени в двойни форми, тъй като и двете форми са разпространени еднакво, напр. в минало и бъдеще време, в ед. и мн. ч., във въпросителна и отрицателна форма: **ще пия (пих) една студена вода; намирам / намеря общ език с някого и намираме / намерим общ език; не ми трябва на баир лозе; що ми трябва на баир лозе.** Тълкуването се дава след двете форми, които обикновено се отделят с точка и запетая.

6. При фразеологизми, които се употребяват в пълна и съкратена форма, частта (включително и морфема), която се съкращава, се огражда в тълести скоби, напр.: **докарвам си / докарам си беля <на главата> ; свалям / сваля звезди<те> от небето.**

V. Фразеологични варианти. В Речника на българския език са отбелязани някои страни от вариантното многообразие на фразеологизмите. Фразеологични варианти, получени чрез синонимна или друга замяна,

се отразяват, като замените на компонентите се дават в кръгли скоби, напр.: **хващам / хвана (улавям / уловя) гората; чукам (кълцам, трия) сол на главата.**

Когато фразеологичните варианти се различават по синтактична структура и връзки или по стилистичната си характеристика, те се изписват изцяло, като към всеки от тях се посочва съответната синтактична съчетаемост или стилистична употреба, напр.: **смъквам / смъкна две кожи от гърба на някого; смъквам / смъкна две кожи от някого; чета залъците на някого. Разг.; чета къшеите на някого. Диал.**

VI. Отбелязване на лексикални и някои синтактични връзки при фразеологичните единици. При фразеологичните единици се посочва тяхната граматична и лексикална съчетаемост: 1. Фразеологизми, които реализират значението си в съчетание само с определени лексикални единици, се оформяват с тези единици. Като външни елементи те се поставят след фразеологизма с друг шрифт (разредка), отделени от него със запетая. Външните елементи запазват значението и затова след тълкуването на фразеологизма те се повтарят в скоби: **под дърво и камък**, търся (диря). Навсякъде (търся).

2. Граматическата съчетаемост на съответния фразеологизъм, ако има такава, се отбелязва след фразеологизмите с друг шрифт, напр.: **давам / дам гръб някому; виждам сметката на някого или нещо; плувам в нечи води.**

СЛОЖНИ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНИ ЕДИНИЦИ

В отделен блок в края на речниковата статия на някои думи, след сложните названия и фразеологията, се подреждат сложни лексико-граматични единици, включващи тълкуваната дума, като сложни местоимения, предлози, съюзи, частици и под., напр.: *който и да е, какъвто и да е, макар че, преди да, да не би да, без малко, по отношение на, едва ли и под.*

1. Тези езикови средства се характеризират лексико-граматически като: *сложен съюз, сложен предлог* и т. н.

2. Отбелязва се дали са остарели, диалектни или стилистично обогатени.

3. Те се тълкуват описателно или синонимно — ако са остарели, диалектни или стилистично оцветени и имат съвременен неутрален синоним, напр.: **Ако <би> да сложен съюз. Остар.** Въвежда подчинено обстоятелствено изречение за условие; ако. **Който би да сложно неопр. местоим. Остар.** Който и да е.

4. Илюстрират се с примери, както и останалите езикови единици.

СПРАВОЧЕН ОТДЕЛ

Този отдел се обособява в края на речниковата статия в следните случаи: а) при думи от чужд произход; б) при думи, за които съществуват в езика фонетични варианти; в) при думи, за които може да се посочи най-ра-

нен книжовен източник; и г) при думи, които са взети от други, обикновено тълковни речници.

Справочният отдел се оформя на нов ред без абзац след дълго тире (—) и съдържа сведения за: а) произхода на чуждите думи (етимологични бележки). б) фонетични варианти на заглавната дума. в) падежни форми, срещани в книжнината от XIX в. г) заглавието на речника, от който е взета думата.

I. Етимологични бележки. Тези бележки са кратки и се дават обикн. към основните думи от чужд произход.

1. При думи, които съвпадат фонетично и семантично с думата в чуждия език, етимологичната бележка дава сведение само за езика-първоизточник, като се изписва и самата дума от този език: **абзац**... нем. Absatz, **абсент**... фр. absinthe, **басма**... тур. basma, **брак**... нем. Brack, **скорбът**... нем. Skorbut.

2. Ако чуждата дума е претърпяла някаква фонетична промяна или не съвпада напълно по значение със заетата у нас, поставя се бележка "от" пред указанието за езика, от който е заета, и се изписва съответната чужда дума: **абдикация**... — От лат. abdicatio, **антипатия**... — От гр. ἀντιπάθεια, **басейн**... — От фр. bassin, **батиста**... от фр. batiste, **гипс**... — От гр. γύψος.

3. Когато чуждата дума не е заета направо от съответния език, с бележка "през" се отбелязва езикът, през който е минала. Тя се изписва и на двата езика, напр.: **бронз**... ит. bronz през фр. bronze, **банкнота**... англ. bank-note през нем. Banknote.

Бележката "през" не всякога означава прекия източник, от който е заета думата.

4. Ако чуждата дума се е изменила фонетично и словообразователно, след като е минала през друг език и през други езици, пътят ѝ се отбелязва с бележки "от" ... "през", като се изписва думата и на двата езика, напр.: **абсолютен**... — От лат. absolutus през рус. абсолютный, **брошка**... — От фр. broche през рус. брошка, **брзент**... — От хол. presenning 'обвивка, завивка' през рус. брезент, **кокетка**... — От фр. coquette през рус. кокетка.

5. Ако първоизточникът е много отдалечен или неясен, той не се изписва: **абат**... — От сир. през лат. abbas, -atis, **какао**... — От мексик. през исп. сасао, **барабан**... — От тат. през рус. барабан. Това важи и за думи от арабски и персийски език, минали у нас през турски или друг език: **акъл**... — От араб. през тур. akıl, **абдал**... От араб. през тур. aptal, **абандос**... — От араб. през тур. abanoz, **базар** ... — От перс. през нем. Basar или фр. bazar.

6. Ако думи от един и същи корен отговарят на различни думи от същия корен в езика, от който са заети, към всяка от тях се отбелязва произходът и се изписва съответната чужда дума: **абсолютизъм**... фр. absolutisme, **абсолютист**... фр. absolutiste, **абстракционизъм**... фр. abstractionisme..., **абстракционист**... фр. abstractioniste, **геометрия**... — От гр. γεωμετρία 'землемерство, геометрия'; **геометър** ... — От гр. γεωμέτρης 'землемер; математик' през рус. геометр.

Не се посочва връзката с класическите езици при думи, възникнали в

по-ново време (от латински или гръцки корени или основи), заети у нас с фонетичен облик и значение от съвременния език, в който са се образували. При такива думи се отбелязва само езикът, в който са възникнали, напр.: **кавалѐр**... от фр. *cavalier* (а не от лат. *caballus*); **карѐ**... фр. *carté* (а не от лат. *quadratus*).

7. Преводът на думата от чуждия език се дава в следните случаи: а) При думи, които се различават по значение: **антѐна**... от лат. *antennus* 'гредата, прът', **бром**... от гр. *βρῶμος* 'зловоние', **гидѝя**... от тур. *gidi* 'сводник'. б) При думи, които означават нови културни понятия: **абдикация**... — От лат. *abdication* 'отказване, напускане', **аберация**... — От лат. *aberratio* 'заблуждение, отклонение', **хлор**... — От гр. *χλωρός* 'жълтозелен'. в) При сложни думи, когато се изписват отделните им части: **антисептик**... — От гр. *ἀντί* 'против' + *σηπτικός* 'който предизвиква гниене', **акрокефал**... — От гр. *ἄκρος* 'остър' + *κεφαλή* 'глава', **антибиотик**... — От гр. *ἀντί* 'против' + *βίος* 'живот', **бронтозавър**... — От гр. *βροντή* 'гръм' + *σαῦρος* 'гуцер'.

8. Произходът на сложни думи, които в чуждия език представят неразчленима цялост, се отбелязва, както при простите думи: **автомат**... — От гр. *αὐτόματος*, **баскетбол**... англ. *basketball*.

9. Не се изписва съответната чужда дума при следните случаи: а) При думи, произлезли от лични или местни имена. При тях се дава указание за езика, от който са взети, и бележка "от собств.". Бележката се оформява по два начина: "... от собств." и "от... собств." в зависимост от това, дали има или няма фонетична промяна при заетата дума, произлязла от собствено име, напр.: **бѝнте**... — Хол. от собств. (срв. собств. име *Binte*), или **волт**... — От ит. собств. (срв. собств. име *Volta*). При думи, производни от чужди собствени имена, бел. с "от... собств.", напр.: **бѐргманов**... — От швед. собств., **бертолѐтов**... — От фр. собств. Когато не може да се определи от кой език произлиза собственото име, се дава бележка само "от собств.": **алмандѝн**... — От собств. б) При думи, образувани в по-късни епохи от структурни елементи — съкращения, които означават химически елементи или съединения, ферменти, лекарства и под., като *бутан*, *етилен*, *пропан*, *алкалоиди*, *амилаза*, *аналгин*, *аскофен*, *пирамидон* и пр.: **бутан**... — От гр., **амидофѐн**... — От гр.+ лат.

10. В редки случаи, когато има колебание в определяне на произхода на дадена дума, се поставя бележка *вер.* (вероятно), напр.: **баскам**... — Вер. от тур. *basmak* 'натискам'.

11. Думи, чийто произход е неясен, се отбелязват с бележка "неизв.", напр.: **балбѹтин**... — Неизв.

12. Не се дава произходът на чужди думи при следните случаи: а) При производни думи, когато думата-основа е обяснена по произход. б) При сложни думи, чията първа съставна част е чужда и е включена в Речника като заглавка, а втората е българска дума: *автодело*, *автодоилка*, *антивещество*. в) При сложни думи, при които две от съставните части са чужди (също включени в Речника), а третата е българска: *аерофотоснимка*, *аерофотоснимане*. г) При сложни думи, които се състоят от чужди думи, всички включени в Речника като отделни заглавки, където е обяснен произхо-

дът им: *антиимпериализъм, балнеотерапия*. д) При прилагателни от местни имена: *алпийски, азиатски*; също при названия на народи, произлезли от местни имена: *африканец, азиатец* и др. е) При съществителни, производни от лични имена: *донкихотовци*. ж) При много стари езикови заемки, твърде много отдалечени от чуждия източник: *комин, кмет, кум*.

Тук в отделните точки са посочени само основни положения, а изключенията са разкрити при всеки конкретен случай в Речника.

II. Фонетични варианти. 1. Справочният отдел съдържа отделни сравнително изолирани случаи на фонетична вариантност. Не се отбелязват редовните фонетични явления, закономерни за източните и западните говори — редуция, преглас, рефлекс на сонантните **р** и **л**, както и развоят на еровите гласни в диалектите, развоят на носовките и др. Посочват се диалектни, простонародни или остарели фонетични варианти на съвременни български книжовни думи или фонетични варианти на думи от чужд произход, ако се срещат в материалите от по-старата литература или от публикуваното народно творчество. Вариантът се дава в разредка с бележка "друга форма" ("други форми") и съответна стилистична бележка в скоби, ако е необходимо, напр.: **йли**... — Други (диал.) форми: **а** ли, **е** ли, **я** ли; **гостѝлница**... — Друга (остар.) форма: **гостѝнница**, рус.; **свобода**... — Друга (остар. и диал.) форма: **слободѝ**. Ако фонетичният вариант отговаря по стилистична функция на заглавната дума, при него не се дава стилистична бележка, напр.: **банкрѝтин**... *Остар. Книж*... — Друга форма: **банк-рѝтин**.

2. Диалектни или остарели фонетични варианти, отбелязани в справочния отдел на статията, се дават и като заглавни думи само в случай, че са разпространени в езика и има за тях материал в картотеката: **ѝли**... *Диал.* Или (пример); **бѝлгарски**... *Остар.*... Български (пример). Същите думи се посочват в справочния отдел на **ѝли** и на **български**.

Диалектни или остарели фонетични варианти, включени от някои предходни речници, се отбелязват обикновено в справочния отдел.

3. Когато има няколко диалектни фонетични варианта, но няма съответна книжовна дума, като заглавка се дава диалектният вариант, за който има материал, доказващ неговата разпространеност, а останалите се посочват в справочния отдел на неговата статия, напр.: **белтѝк**... *Остар.* Бял чуплив камък с кремъчен състав. — Друга форма: **белтѝк**.

Ако материалът посочва, че и други варианти са разпространени, те се дават като заглавни думи и обикновено се тълкуват с варианта, в чийто справочен отдел стоят, напр.: **белтѝк**... *Диал.* Белтак (пример).

4. В справочния отдел се поставят и фонетични варианти на чужди думи, дошли с фонетичните си особености от съответния език или с известни промени, напр.: **актуѝлен**... — От лат. *actualis*... — Други (остар.) форми: **актуѝлен** от нем., **актюѝлен** от фр.

III. Посочват се и срещани в книжнината от XIX в. или в публикуваното народно творчество падежни форми на съществителни имена: **банкѝр**... дат. (остар.) **банкѝру**.

IV. Отбелязването на най-стария книжовен източник за думи и фонетични варианти обикн. от чужд произход носи известна условност. Посочва се не първоизточникът изобщо, а известният на авторите на Речника най-стар книжовен източник според използваните материали от лексикалните картотеки, напр.: **ба̀нка**... — Цариградски вестник, 14. III. 1858 г.

За думи, липсващи в лексикалните материали в картотеките на Института, отбелязани само в речници, се посочва най-старият речник, от който са взети, с бележка "От...", напр.: **ба̀ер**... — От Н. Геров, Речник на българският език, 1895.

ОБРАЗЦИ ЗА СТАТИИ СЪС СПРАВОЧЕН ОТДЕЛ:

антипа̀тия...

— От гр. ἀντίπαθεια. — П. Р. Славейков, По въпроса за жените, 1869.

аскитѣйница...

— От Н. Геров, Речник на българският език, 1895. — Друга форма: ашки-тѣйница.

ба̀нкѣр...

— От фр. banquier. — Други (остар.) форми: ба̀нкиѣр фр., ба̀нкѣр нем.

бра̀зда...

— Други (диал.) форми: брезда, бразна, брезна.

берба̀ер... *Остар.*, сега *простонар*...

— От ит. barbiere през тур. berber. — С. Бобчев, Пътуване около света (превод), 1873. — Друга (диал.) форма: белба̀ер.

белба̀ер...

— П. Берон. Рибен буквар, 1824.

берба̀ерин... *Остар.*, сега *простонар*.

— Сп. Училище, 1871. — Друга (диал.) форма: бѐлберин.

бадева̀... *Диал.*...

— От тур. badi hava. — Друга форма: ба́дява̀.

ба̀нкет¹...

— От ит. banchetto през рус. ба̀нкет... — В-к Македония, 1. II. 1869 (вж. Л. Ванков, Към историята на някои заемки от западните романски езици в български, ГСУ, 1960, 180).

От редакционната колегия

СЪКРАЩЕНИЯ

авиаци. — авиация	въпр. местоим. — въпросително местоимение
австрал. — австралийски (някои от езиците на австралийските туземци)	г. — година
агрон. — агрономия	гальов. — гальовна дума или значение
адм. — администрация	гат. — гатанка
алб. — албански	геогр. — география
амер. — американски (някои от езиците на американските туземци)	геодез. — геодезия
анат. — анатомия	геол. — геология
англ. — английски	герм. — германска група езици
антроп. — антропология	гл. — глагол
апт. — аптекарство	готв. — готварство
араб. — арабски	гр. — гръцки (старогръцки или новогръцки)
арж. — аржентински (характерни думи)	грам. — граматически
аритм. — аритметика	грубо — груба дума, значение или фразеологизъм
археол. — археология	дат. — дателен падеж
архит. — архитектура	детск. — дума, значение или фразеологизъм от детския говор
асир. — асирийски	деят. — деятелно
астрон. — астрономия	диал. — диалектна дума, значение или фразеологизъм
афр. — африкански (някои от езиците на африканските туземци)	дипл. — дипломация
банк. — банков термин	доп. — допълнение, допълнително изречение
безл. — безлична глаголна форма	др. — друг
бел. — бележка	егип. — египетски
биохим. — биохимия	ед.ч. — единствено чидло
бот. — ботаника	езикозн. — езикознание
браз. — бразилски (характерни думи)	електр. — електротехника
бъд. — бъдеще време	естон. — естонски
в. — век	етногр. — етнография
венец. — венециански	ж. — женски род
вер. — вероятно	жарг. — жаргонна дума или значение
ветер. — ветеринарство	желез. — железопътен термин
вж. — виж	живоп. — живопис
взаим. — взаимна глаголна форма	заб. — забележка
вин. — винителен падеж	зват. — звателна форма
вм. — вместо	знач. — значение
вмет. дума — вметната дума	зоол. — зоология
воен. — военнo дело	зоотехн. — зоотехника
възвр. — възвратна глаголна форма	и др. — и други
възвр. лич. местоим. — възвратно лично местоимение	изд. — издание
възвр. притеж. местоим. — възвратно притежателно местоимение	

- изк. — изкуствознание
 изр. — изречение
 изяв. накл. — изявително наклонение
 инд. — индийски (някои от езиците на днешна и стара Индия)
 индив. — индивидуализъм
 инф. — информатика
 и под. — и подобни
 и пр. — и прочие
 ирон. — иронична дума, значение или фразеологизъм
 исл. — исландски
 исп. — испански
 ит. — италиански
 канад. — канадски (характерни думи)
 канц. — канцеларска дума или значение
 келт. — келтски
 кит. — китайски
 книж. — литературно-книжна дума, значение или фразеологизъм
 колич. — количествено
 кор. — корейски
 крат. — кратка форма
 л. — лице
 лат. — латински (класически латински и късно латински)
 лесов. — лесовъдство
 литер. — литературознание
 лич. местоим. — лично местоимение
 лов. — ловен термин
 лог. — логика
 м. — мъжки род
 мал. — малайски
 мат. — математика
 мед. — медицина
 междум. — междуметие
 мексик. — мексикански (характерни думи)
 метал. — металургия
 метеор. — метеорология
 мех. — механика
 минер. — минералогия
 мин. неопр. — минало неопределено време
 мин. св. — минало свършено време
 митол. — митология
 мн. — множествено число
 монг. — монголски
 мор. — морско дело
 муз. — музика
 напр. — например
 нареч. — наречие
 нареч.-съюз — наречие-съюз
 нар. пес. — народна песен
 нар.-поет. — народно-поетична дума или значение
 нар. прик. — народна приказка
 нежел. — нежелателна дума, значение или фразеологизъм
 неизв. — неизвестно
 неизм. — неизменяемо
 нем. — немски
 неодобр. — неодобрително
 неопр. местоим. — неопределително местоимение
 непрех. — непреходен глагол
 несв. — несвършен вид
 несъгл. — несъгласувано
 нов. — нова дума или значение
 норв. — норвежки
 норд. — нордски
 обикн. — обикновено
 обобщ. местоим. — обобщително местоимение
 обр. — образно
 обст. — обстоятелствено
 опред. — определение
 опт. — оптика
 остар. — остаряла дума или значение
 отвл. същ. — отвлечено съществително
 отгл. същ. — отглаголно съществително
 относ. местоим. — относително местоимение
 отриц. — отрицание, отрицателно
 отриц. местоим. — отрицателно местоимение
 пад. — падеж
 палеогр. — палеография
 палеонт. — палеонтология
 педаг. — педагогика
 перс. — персийски

- перуан. — перуански (характерни думи)
 печат. — печатарство
 пов. — повелително наклонение
 погов. — поговорка
 поет. — поетическа дума или значение
 показ. местоим. — показателно местоимение
 пол. — полски
 полит. — политика
 португ. — португалски
 послов. — пословица
 почв. — почвознаие
 поясн. — пояснение
 превъз. степен — превъзходна степен
 предл. — предлог
 прен. — преносно значение
 пренебр. — пренебрежителна дума, значение или фразеологизъм
 прех. — преходен глагол
 прил. — прилагателно име
 природозн. — природознание
 притеж. местоим. — притежателно местоимение
 прич. — причастие
 прич. мин. деят. — причастие минало деятелно
 прич. мин. страд. — причастие минало страдателно
 простонар. — простонародна дума или значение
 противоп. — противоположно
 псих. — психология
 първобълг. — първобългарски
 р. — род
 рад. — радиотехника
 разг. — разговорна дума, значение или фразеологизъм
 разш. — разширено (за значение или отсянка)
 рел. — религия
 рибол. — риболов
 ритор. — риторическа дума или значение
 род. — родителен падеж
 роман. — романска група езици
 руг. — ругателно
 рум. — румънски
 рус. — руски
 рядко — рядка дума, форма, значение
 самот. — самостоятелно
 св. — свършен вид
 сег. вр. — сегашно време
 сел.-стоп. — селскостопански термин
 сказ. опред. — сказуемно определение
 сказ. функция — сказуемна функция
 сканд. — скандинавски
 следв. — следващо
 собств. — собствено име
 социол. — социология
 спец. — специална дума или значение
 спорт. — спортен термин
 ср. — среден род
 срав. степен — сравнителна степен
 старин. — старинна дума или значение
 стб. — старобългарски
 стевр. — староеврейски
 стесн. — стеснено (за значение или отсянка)
 стомат. — стоматология
 стр. — страница
 страд. — страдателна форма на глагола
 схр. — сърбохърватски
 събир. — събирателно име
 съгл. — съгласувано
 съкр. — съкратено, съкратена форма
 съчет. — съчетание
 същ. — съществително име
 т. — том
 тат. — татарски
 т.е. — тоест
 театр. — театрален термин
 техн. — техника
 т. нар. — така наречен
 тур. — турски
 търг. — търговия
 тюрк. — тюркски
 удар. — ударение
 удв. — удвоена форма
 укр. — украински
 умал. — умалително име
 унг. — унгарски
 физ. — физика

физиол. — физиология	хол. — холандски
филм. — филмов термин	хореограф. — хореография
филос. — философия	циг. — цигански
фин. — фински	цсл. — църковнославянски
финанс. — финанси	църк. — църковен термин
финик. — финикийски	чеш. — чешки
фолк. — фолклор	числ. — числително
фон. — фонетика	шахм. — шахмат
фотогр. — фотография	швед. — шведски
фр. — френски	шег. — шеговито
хидрогеол. — хидрогеология	юр. — юридически термин
хим. — химия	яп. — японски

УСЛОВНИ ЗНАЦИ

- // — за отделяне на нюанс в значението
- — за отделяне на образна или друга употреба на думата
- △ — за отделяне на пример без автор
- ◇ — за отделяне на начало на I-ви блок на фразеологията
- > — за отделяне начало на II-ри и III-ти дял от блока на фразеологията
- / — 1. за отделяне на стихове
2. за отделяне глаголен компонент от несв. вид от глаголен компонент от св. вид във фразеологизъм
- () — 1. за ограждане на вариращ компонент във фразеологична единица
2. за ограждане на данни в литературата за отделни лексикални единици
3. за ограждане на допълнителни бележки към дефиницията
- < > — за ограждане на факултативен елемент във фразеологичната единица
- [] — за ограждане на пояснение към някоя дума в илюстративния материал
- .. — за съкратен текст в пример.